Cult Islam Archit Urban, 2025; 10 (2): 235-268

Tabriz Islamic Art University 1999

CULTURE OF ISLAMIC ARCHITECTURE AND URBANISM

DOI : http://dx.doi.org/10.61882/ciauj.10.2.626

The Culture of Islamic Architecture & Urbanism

Original Paper **Open Access**

Institutional Aspects of Endowment in Urban Development Plans: A Conceptual Framework for Iran

Mahdi Vafaei[1], Mohammad Massoud[2], Homayoon Nooraie[3] *

1. Ph.D. Student of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
2. Professor of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
3. Associate Professor of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Received: 2025/04/17 Accepted: 2025/08/11

Abstract

The religious factor and endowments are two significant elements that have profoundly influenced the fundamental structure of Islamic cities, especially in Iran. Among various forms of charitable giving aimed at urban development in these cities, endowments are particularly beneficial. Currently, city management and development are guided by urban development plans that help managers construct a desirable long-term vision for their cities. This research aims to provide an explanatory framework regarding the role of endowments in urban development plans from an institutionalist perspective in Iran. To achieve this goal, the research follows four steps: In the first step, relevant articles and theses related to the research topic are identified and reviewed. The second step involves examining the position of endowments within the classification of institutions. In the third step, both formal and informal endowment institutions are identified. Finally, the impact of these institutions on the preparation, approval, and implementation stages of urban development plans is analyzed. This research is qualitative in nature and is based on a systematic analysis of existing studies, categorizing it as a meta-analysis. It is also considered an applied research study due to its practical applications. The findings suggest that the concept of endowment initially emerged as a series of norms and religious customs, which gradually evolved into a formal institution that falls under the category of governing institutions. While formal institutions may seem more significant at first glance due to their legal and executive backing in various stages of urban development plans, the influence of informal endowment institutions should not be underestimated. Consequently, both formal and informal institutions play vital roles in various phases of development plans, as indicated in a conceptual framework.

Keywords:

Endowment, Islamic-Iranian City, Urban Development Plans, Institutional Approach

* Corresponding Author: hnooraie@gmail.com

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

Introduction

Among the various forms of charitable spending aimed at urban development in Islamic cities, endowment (waqf) stands out as the most beneficial. Both the religious aspect and the concept of endowment are considered two key elements in the structural development of Islamic cities. The impact of endowment contributions on the spatial and physical layout of ancient Islamic cities is significant; one can trace the development and expansion of these cities throughout different historical periods in relation to their endowments (Shafaqi, 1997: 33).

Examining the importance of endowment functions, particularly over the past two centuries in Iran, is crucial due to the emergence of modern state institutions and their role in addressing urban public needs, especially in competition with endowment. The increasing complexity of organizational structures in providing urban services may lead to a potential neglect of endowment, highlighting its critical relevance (Asgari & Baghdadi, 2015).

Moreover, contemporary societies, especially those that are underdeveloped, face numerous challenges that governments alone cannot resolve. By promoting the culture of endowment, policymakers and urban development practitioners can help alleviate many social, economic, and cultural issues (Mehrafzoon, 2013). Therefore, it is vital and necessary to discuss endowment and its impacts on urban development.

Considering these points, it can be concluded that one of the most significant effects of the endowment institution in Islamic societies is its capacity to create cities and influence the cultural and social structures of Islamic urban areas (Safaei Pour, Siyahi, Zargar Shushtari, & Darayi Pour, 2014; Shah Hosseini, 2011). Thus, the endowment institution and endowment lands in the religious cities of Iran play a crucial role in the growth and development of these cities, particularly in their urban development plans. This raises the question: What is the role of the endowment institution in urban development plans from an institutionalist perspective?

Methodology

To conduct this research and analyze the role of endowment (waqf) in urban development plans from an institutional perspective in Iran, several steps were taken:

1. Literature Review: The first step involved searching for the keyword "endowment" in academic articles and theses published in the last 25 years. This comprehensive review aimed to identify existing research and discussions about the concept of endowment in the context of urban development.

2. Classification of Institutions: The second step involved analyzing the role of endowment within the classification of institutions. This analysis aimed to clarify how endowment integrates into the broader institutional framework and its relationships with other institutions.

3. Identification of Formal and Informal Institutions: The third step involved identifying both formal and informal endowment institutions. This included mapping the various organizations, entities, and stakeholders involved in the endowment system, along with their respective roles.

4. Impact Analysis: In the final step, we analyzed the impact of various institutions on the preparation, approval, and implementation stages of urban development plans. This examination looked into how both formal and informal institutions affect the different phases of urban planning and development.

This research is qualitative and relies on a systematic analysis of existing studies, classifying it as a meta-analysis. The aim of the research is to provide an explanatory framework regarding the role of endowment in urban development plans from an institutionalist perspective in Iran. The findings are deemed applicable and practical.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

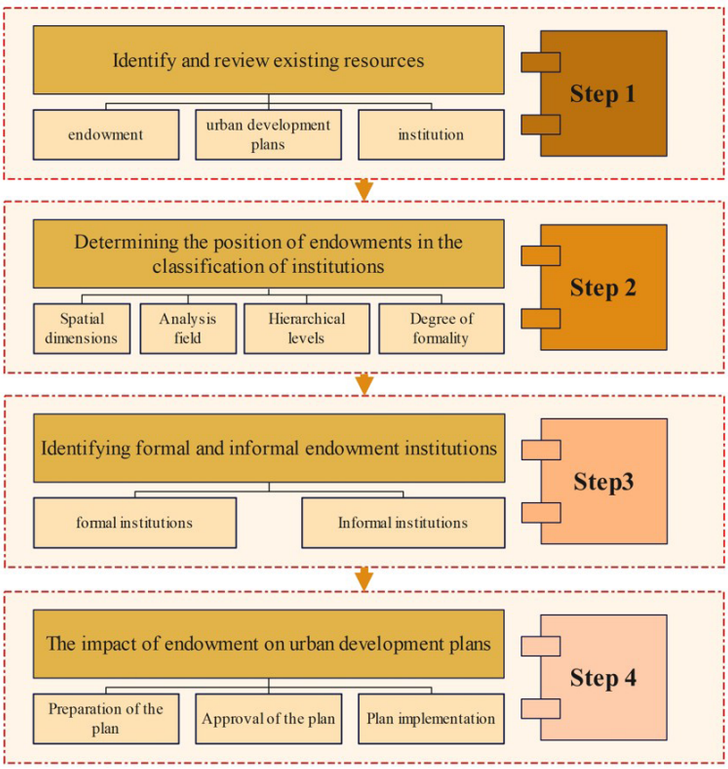

Figure 1. Stages of Research Process

Results and Discussion

One of the most significant impacts of the endowment institution (waqf) in Islamic societies is its role in shaping cities and influencing the cultural and social structures within them. Endowments have had a profound effect on the economic and social life of these urban areas. This influence is primarily seen through the development of essential public facilities such as baths, schools, and mosques, as well as the creation of urban spaces that fulfill economic, social, and cultural functions. Additionally, endowments have been crucial in providing housing through allocated lands.

There are many definitions of institutions, but most commonly, they are viewed as "a collection of customs, norms, values, ethical rules, rituals, and laws that share a common focus or objective." Institutions can be categorized based on various criteria, one of which is the degree of formality, as described by North. According to this classification, institutions fall into two categories: formal and informal.

Formal institutions include laws, regulations, and conventions that are legally defined, while informal institutions consist of the values and norms that are inherent to a culture. Informal institutions typically involve unwritten rules that develop outside the formal system, yet they play a crucial role in facilitating daily interactions and relationships among people.

Endowment can be viewed as an institution that originally operated based on a set of religious norms and customs. Over time, it evolved into a formal institution within the larger framework of governing institutions. As North argues, history plays a crucial role in institutional thinking. Its significance lies not only in learning from past experiences but also in the continuity of institutions that connect the past to the future. Consequently, many decisions made today are influenced by the institutional frameworks established in the past. In other words, these institutions are shaped by legacies that do not change suddenly—whether

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

positive or negative—because they are built on the sustainability of the structures and organizations that depend on the ongoing existence of those institutions.

In conclusion, informal endowment institutions exist prior to formal ones, and they have played a crucial role in shaping the core of the endowment system. Over time, these informal institutions have become a significant driving force behind the establishment of formal endowment institutions.

Conclusion

The impact of endowment institutions (waqf) on the physical and spatial development of public spaces, as well as on the economic and social growth of many cities and urban areas, is undeniable. Endowment institutions and endowed lands occupy a unique position within these cities, and the development of urban areas has largely depended on the expansion of such institutions. Today, the physical and spatial development of cities is guided by urban development plans, which leads us to conclude that endowment institutions play a significant role in various stages of these plans.

At first glance, it might seem that formal institutions play a more crucial role in urban development plans due to their legal and executive authority. However, the impact of informal endowment institutions should not be underestimated at various stages of these plans. Urban planners and designers must pay special attention to the influence of these institutions, particularly in cities where a significant portion of the land consists of endowed properties. Doing so will help reduce challenges during the implementation phase of urban development plans and significantly enhance the feasibility of these projects.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۴۰۴؛ ۱۰ (۲) :۲۶۸-۲۳۵

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

DOI : http://dx.doi.org/10.61186/ciauj.10.2.626

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

نقش وقف در طرحهای توسعه شهری از منظر نهادگرایی در ایران: ارائه یک چارچوب تبیین‌گر

مهدی وفائی[۱]، محمد مسعود[۲]، همایون نورائی[۳]*

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۲. استاد، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۳. دانشیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

دریافت : ۱۴۰۴/۱/۲۸ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۲۰

چکیده

عامل مذهبی و وقف دو عامل واجد اهمیتی هستند که در ساختار اصلی شهرهای اسلامی و به‌خصوص ایران تأثیر به سزایی داشته است و عام‌المنفعه ترین انفاق جهت توسعه شهری در شهرهای اسلامی وقف می‌باشد. با توجه به اینکه امروزه هدایت و توسعه شهرها تحت عنوان طرح‌های توسعه شهری صورت می‌پذیرد و این طرح‌ها از اسنادی محسوب می‌شوند که به مدیران کمک می‌نمایند که با نگاهی بلندمدت در پی ساختن چشم‌اندازی مطلوب از شهر باشند. پژوهش حاضر با هدف ارائه یک چارچوب تبیین‌گر در خصوص نقش وقف در طرح‌های توسعه شهری از منظر نهادگرایی در ایران صورت پذیرفته و برای انجام آن چهار گام طی گردیده است: در گام اول شناسایی و بررسی مقالات و رساله‌های مرتبط با موضوع پژوهش و سپس در گام دوم جایگاه وقف در طبقه‌بندی نهادها مورد بررسی قرار گرفته است، در گام سوم نهادهای رسمی و غیررسمی وقف شناسایی گردیده و در گام آخر به تأثیر این نهادها در مراحل تهیه، تصویب و اجرای طرح‌های توسعه شهری مورد واکاوی قرار گرفته است؛ لذا این پژوهش، پژوهشی کیفی می‌باشد که اطلاعات آن از طریق تحلیل پژوهش‌های صورت‌گرفته که به‌صورت سیستماتیک انتخاب گردیده حاصل شده است؛ لذا در دسته فراتحلیل قرار گرفته و از نظر کاربست نتایج جز پژوهش‌های کاربردی محسوب می‌گردد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وقف در ابتدا به‌صورت یک سری هنجارها و آداب و رسوم مذهبی بوده که کم‌کم به‌صورت یک نهاد رسمی تبدیل شده و در زیر مجموعه نهادهای حاکمیتی قرار گرفته است. هرچند در دید اول نقش نهادهای رسمی به دلیل پشتوانه قانونی و اجرایی در مراحل مختلف این طرح‌ها مهم‌تر به نظر می‌رسد ولی نمی‌توان نقش نهادهای غیررسمی وقف را در مراحل مختلف طرح‌های توسعه شهری انکار نمود در نتیجه کلیه نهادهای رسمی و غیررسمی در مراحل مختلف طرح‌های توسعه مؤثر هستند.

واژگان کلیدی

وقف، شهر اسلامی- ایرانی، طرح‌های توسعه شهری، نهادگرایی.

* نویسنده مسئول مکاتبات: hnooraie@gmail.com

©2025 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

۱. مقدمه

عام‌المنفعه ترین انفاق جهت توسعه شهری در شهرهای اسلامی وقف است. عامل مذهبی و وقف دو عامل اصلی در ساختار مورفولوژیک شهرهای اسلامی به شمار می‌روند. یعنی یا یک عامل مذهبی همچون بقاع متبرکه ائمه اطهار (ع) و امامزادگان سبب تشکیل و یا رشد و توسعه شهر گردیده است (مانند مشهد، قم و...) و یا عناصری که ساختار اصلی شهر را تشکیل داده وقفی بوده‌اند (مانند میدان نقش‌جهان اصفهان، گنجعلی خان کرمان و شیخ صفی اردبیلی و...) و هنگامی که پیوند مذهبی و دینی برقرار گردیده و موقوفات صورت گرفته با امور دینی و مذهبی پیوند برقرار می‌نموده، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری گردیده است.

وقف در ایران نیز از سابقه‌ی طولانی برخوردار است، به‌طوری که نذورات و وقف اموال به آتشگاه‌ها و معابد از دوران باستان متداول بوده است. در قبل از ظهور دین مبین اسلام هم در میان اقوام ایرانی، وقف مرسوم بوده است. ساختن آتشکده‌ها، معابد، کنیسه‌ها و کلیساها گاه بر همین مبنا بوده است (لطف عطا،۱۲۵:۱۳۷۹). در اواخر دوره ساسانیان بنیادهای نیکوکاری به‌منظور رستگاری روان، در ایران بنیاد شد که پول آن صرف کمک به تنگدستان و احداث تأسیسات عام‌المنفعه می‌شد. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی شدند. در ایران در تشکیلات اداری دوره سامانیان از دیوان موقوفات و یا دیوان اوقاف نام برده شده که کار آن رسیدگی به امور مساجد و اراضی موقوفه بوده است (دریایی،۱۳۸۳). در دوره عباسی، رقبات موقوفه و در آمد آنها در تمام ممالک اسلامی رو به فزونی نهاد. در این دوره در شهرهای بزرگ ایران مثل شیراز، اصفهان و ری املاک بسیاری برای امور فرهنگی، بهداشتی و دینی وقف گردید. در دوره صفویه، رشد موقوفات از شتاب بیشتری برخوردار گردید و این حرکت با سقوط صفویان کم‌رنگ شد. در دوره قاجاریه مجدداً فرهنگ وقف رو به گسترش نهاد. بعد از مشروطیت، موقوفات زیادی در زمینه‌های مختلف صورت گرفته که برخی از آنها هنوز هم باقی می‌باشد. در ایران معاصر، در سال ۱۲۸۹ هجری شمسی، قانون وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه تصویب شد و از سال ۱۳۰۷ به اجرا در آمد. با پیروزی انقلاب اسلامی و با توجه به فرمان حضرت امام (ره) در خصوص لزوم باقی ماندن موقوفات بر حال وقفیت، روح تازه‌ای بر جریان احیا موقوفات دمیده شد و در این دوره، روند توسعه موقوفات جان تازه‌ای گرفت (بزرگی، ۱۰۹:۱۳۷۹). به هر حال توسعه نهاد وقف در طول تاریخ اسلام، به علت سیاست‌های دولتی متفاوت روندی دوره‌ای را طی نموده، با وجود شکوفایی فراوان در برخی از اعصار، در دوره‌هایی دیگر مورد بی مهری، تضییع و تهاجم از سوی حکومت‌های ناصلاح قرار گرفته است. با این وجود، امروزه دارایی‌های وقفی، هنوز سهم قابل‌توجهی از ثروت اجتماعی بسیاری از کشورهای مسلمان و نیز دارایی‌های عمومی جوامع مسلمان جهان غرب را تشکیل می‌دهد (عبدالملکی، ۱۳۸۷). اهمیت آثار وقفی در ساختار فضایی – کالبدی شهرهای کهن اسلامی به گونه‌ای است که می‌توان توسعه و گسترش این شهرها در دوره‌های مختلف تاریخی را با موقوفات آن مرتبط دانست (شفقی ۱۳۷۶، ۳۳).

با توجه به اینکه حضور وقف در شهرها و تجلّی آن به‌عنوان میراث تاریخی با رویکرد مذهبی، در فراخور زمان و مکان شکل گرفته و در طول تاریخ، تحوّلات کارکردی گوناگونی را سپری کرده است. بررسی اهمیت این کارکردها به‌ویژه در دو قرن اخیر در ایران، به جهت شکل‌گیری نهاد نوین دولت و نقش آن در تأمین نیازهای عمومی شهری به‌عنوان رقیبی برای وقف و به جهت پیچیدگی بیشتر سازمانی در تأمین نیازهای خدمات شهری و فراموشی احتمالی وقف از اهمیّت بسزایی برخوردار است (عسکری و بغدادی، ۱۳۹۴). از طرفی، امروزه جوامع بشری به‌ویژه جوامع توسعه‌نیافته با معضلات و مشکلات متعددی روبه‌رو هستند که دولت‌ها به‌تنهایی قادر نیستند درصدد رفع آنها برآیند، پس دولتمردان و دست اندرکاران توسعه شهری و محلی می‌توانند با ترویج فرهنگ وقف بخش عظیمی از مشکلات و چالش‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خود را حل و فصل نمایند (مهرافزون، ۱۳۹۲). بنابراین پرداختن به بحث وقف و تأثیر موقوفات در توسعه شهری حائز اهمیت و ضروری می‌باشد.

با توجه به موارد ذکر شده میتوان گفت که یکی از مهم‌ترین آثار و پیامدهای نهاد وقف در جوامع اسلامی، خاصیت شهرآفرینی و شکل‌دهی به ساختارهای فرهنگی و اجتماعی شهرهای اسلامی می‌باشد و در ایران نیز از گذشته تا امروز، نهاد وقف نقش مهمی در توسعه کالبدی و فضایی ایجاد

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

فضاهای عمومی و توسعه اقتصادی و اجتماعی بسیاری از مناطق شهری (صفایی پور، سیاحی، زرگر شوشتری و دارایی پور، ۱۳۹۳؛ شاه حسینی، ۱۳۹۰) داشته است؛ لذا نهاد وقف و اراضی وقفی در شهرهای مذهبی ایران (مانند شهر مشهد و قم) که بنیان و اساس آنها بر اساس موقوفات شکل گرفته است نقش ویژهای در رشد و توسعه شهرها در نتیجه در طرح‌های توسعه شهری آنها دارا می‌باشد؛ لذا سؤالی که مطرح است این می‌باشد که: نقش نهاد وقف در طرح‌های توسعه شهری از منظر نهادگرایی چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش دو دسته از پژوهشهای صورت گرفته مورد بررسی قرار گرفته‌اند. اولاً با توجه به اهمیت موضوع وقف در شرع مقدس اسلام و آثار مختلف آن در جامعه، این موضوع نظر پژوهشگران رشته‌های مختلف را به سوی خود جلب نموده است که از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که نقش وقف را در رابطه با شهر و شهرسازی و تأثیر آن بر شکل‌گیری فضای شهری، سیمای کالبدی و توسعه شهری را مورد بررسی قرار دادهاند، میتوان به موارد زیر اشاره نمود:

– کاظمی و نژاد ابراهیمی (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان "تبیین تأثیرات نهاد اجتماعی–اقتصادی وقف بر سازمان فضایی شهر (نمونه موردی: شهر مشهد در عصر صفوی) "، بیان مینماید که تغییرات وقف پایهٔ شهر مشهد در عصر صفوی احداث خیابان اصلی به نام» چهارباغ»، «میدان (صحن) عتیق»، و دو دروازه «بالا خیابان» و «پایین خیابان» ضمن حفظ ارتباط ارگانیک با ساختار کهن، ساختار شمالی–جنوبی شهر را به راستای شرقی–غربی تغییر می‌دهد.

– برقچی، نادری و شاد (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان "بررسی تاثیر موقوفات بر توسعه شهری: نمونه موردی شهر کاشمر" بیان مینمایند که تأثیر وقف بر شکل‌گیری، توسعه و نگهداری فضاهای شهری همیشه مثبت نبوده است. در چند سال اخیر، عدم احترام به قوانین شهری در موقوفه‌های جدید موجب بروز مشکلاتی برای شهر کاشمر نظیر عدم استفاده بهینه از زمین و بلاتکلیفی بسیاری از اراضی شهری گردیده است.

– پور احمد، منوچهری میاندوآب، رفیعی مهر و آقاصفری (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان " بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعهٔ موردی: شهر لالجین) "، تأثیر وقف در توسعهٔ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی شهر لالجین را مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج مقاله نشان می‌دهد که هر چند وقف باعث شکل‌گیری و انتظام فضایی اماکن عمومی و متعاقب آن توسعهٔ شهرها بوده است. اما در مواردی وقف اراضی نتوانسته در توسعهٔ جامعه موفق عمل کند که دلایل مختلفی از جمله مبهم بودن مورد وقف، باعث ایجاد تنش در جوامع شهری و روستایی شده است.

– کلانتری (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با عنوان «نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری و توسعه فضاهای کالبدی شهرهای ایرانی–اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)»، نقش تاریخی وقف را در شکل‌گیری و توسعه فضاهای کالبدی شهرهای ایرانی–اسلامی به‌ویژه اصفهان مورد بررسی و تبیین قرار می‌دهد. بررسی‌ها پژوهش ایشان نشان می‌دهد که اراضی وقفی در توسعه فیزیکی شهر تأثیرگذار بوده و موجب گرایش آن به توسعه افقی بوده و این گرایش از محل، زمین‌های وقفی به سمت پیرامون شهر کمتر شده است.

– محمدی (۱۳۷۹)، در مقالهای با عنوان «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی» به تأثیر عامل جهان‌بینی و ارزش‌های دینی و مذهبی بر ساخت و تولید فضاهای شهری به‌ویژه در دوره اسلامی میپردازد و بازتاب‌های وقف را در دو دسته، بازتاب‌های کالبدی و باز تاب‌های غیر کالبدی مورد بررسی قرار داده و عناصر وقفی در ساختار کالبدی شهر در دو الگوی کلی، متشکل و غیرمتشکل مورد بررسی قرار داده است.

–اهلرز (۱۳۷۴)، در مقاله‌ای با عنوان «موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی» به مرور طرح‌ها یا مدل‌هایی که جغرافی‌دانان غربی از شهرهای سرزمین‌های اسلامی ارائه کرده‌اند پرداخته و سعی در نقد و تکمیل دستاوردهای آنها و بخصوص افزودن دو خصیصه اصلی این شهرها یعنی رابطه شهر و ده و وقف و آثار این دو در توسعه شهرها می‌نماید. نتایج پژوهش اهلرز تأثیر نهادهای دینی بر پیکر اقتصاد جامعه شهر در شرق اسلامی را نشان می‌دهد.

ثانیاً پژوهشهایی که در خصوص تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری در ایران صورت گرفته و به نقش نهادهای مختلف و مشارکت آن در این طرحها اشاره شده است مورد بررسی قرار گرفته که در این خصوص میتوان به موارد زیر

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

اشاره نمود:

-مستوفی، سروری، حنایی و مهدی نیا (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «تبیین جایگاه بخش خصوصی در تحقق پذیری طرح‌های توسعه شهری» بیان مینماید که تأمین منافع بخش خصوصی متناسب با توانمندیهای آن، تعریف سازوکار تعهدات متقابل دولت و بخش خصوصی و اثرگذاری مناسب بخش خصوصی در فرایند تهیه، تصویب و اجرا بیشترین تأثیر را بر روی تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری دارند.

-خوشاب، خاکپور و علائی (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «آسیب شناسی طرح‌های توسعه شهری از فرایند تهیه تا اجرا با تأکید بر طرح جامع و تفصیلی شهر مشهد» به نقش نهادها در طرح را به‌عنوان یک از آسیبهایی که در مرحله تهیه طرح و تعدد نهادها و ارگان‌های تأثیرگذار بر مقدرات و توسعه شهر را به‌عنوان یک از آسیبهایی که در مرحله اجرای طرح صورت میپذیرد اشاره مینماید.

-پورحسین روشن، پورجعفر و علیاکبری (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «تبیین چالش‌های تحقق پذیری طرح‌های شهری در ایران»، ضرورت نگاه به زمینه‌های اجتماعی اقتصادی و نهادسازی در جامعهٔ ایران و بهره‌گیری از مشارکت ذینفعان در راستای تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری گوشزد شده است.

-سالاری پور، علیزاده جورکوی و طالب ولی اله (۱۴۰۰) در پژوهشی باعنوان «تحلیل عوامل عدم تحقق پذیری طرح‌های جامع در شهرهای کوچک (مطالعهٔ موردی: شهرهای سنگر، خشکبیجار و شفت)» هفت محور اصلی برای علل عدم تحقق پذیری طرح جامع استخراج و در محور مشکلات نظام اجرایی، به محدودیت‌های قانونی جهت تملک اراضی برای شهرداری به علت مالکیت خصوصی اشاره نموده است.

-رضایی، ماجدی، زرآبادی و ذبیحی (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «تبیین نقش عوامل مؤثر بر تحقق پذیری طرح‌های توسعه شهری (مطالعه موردی: شهر شیراز)» به نقش عوامل نهادی در حوزههای مختلف و همچنین نقش بسیار عمده و تأثیرگذار سازمان‌ها و نهادهای دولتی بر تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری اشاره نموده‌اند.

- صفایی پور و سعیدی (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل مؤثر در ناکارآمدی طرحهای توسعه شهری ایران» یکی از الگوهایی را که سبب افزایش تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری عنوان نموده الگوی مشارکتی و مشارکت مردم و ذینفعان در طرحهای توسعه شهری بیان مینماید.

- شکوهی بیدهندی و خلیجی (۱۳۸۸)، در پژوهشی با عنوان «مروری بر دلایل عدم تحقق طرح‌های جامع/ نمونه موردی: طرح جامع شهر بانه» به مرور دلایل تحقق نیافتن طرحهای شهری پرداختهاند. نتایج پژوهش نشان میدهد که به طور کلی طرح جامع شهر بانه در بسیاری از موارد کمتر از ۶۰ درصد تحقق یافته است. نکته مهمی که در این پژوهش به آن اشاره میشود این است که با استفاده از مشارکت گروههای ذی‌نفع و ذی‌نفوذ در طرحها میتواند سبب شود تا طرحهای شهری به تحقق بیشتری دست یابند.

با توجه به مرور پژوهشهای صورت گرفته، میتوان گفت اولاً مطالعاتی که تاکنون در خصوص وقف صورت پذیرفته بیشتر به توصیف، اهمیت و جایگاه و کارکرد وقف و اثرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پرداخته شده است و این موضوع از دیدگاه شهرسازی و نقش آن را در طرحهای توسعه شهری مورد توجه قرار نداده است. ثانیاً با بررسی آثار و نتایج طرحهای توسعه شهری به این نکته پی برده میشود که یکی از عوامل عدم تحقق پذیری و عدم اجرای کامل طرحهای توسعه شهری، عدم مشارکت مردم و ذینفعان در طرحهای توسعه شهری و مدنظر قرار نگرفتن منافع ذینفعان در طرح می‌باشد (صفایی پور و همکاران، ۱۳۹۳ و شکوهی بیدهندی و خلیجی، ۱۳۸۸ و مستوفی و همکاران، ۱۴۰۱ و رضایی و همکاران، ۱۳۹۷ و پورحسین روشن، پورجعفر و علیاکبری، ۱۴۰۰) و بی‌توجهی به تأمین منافع بخش خصوصی و عدم توجه به نقش نهادها در طرحهای توسعه شهری (مستوفی و همکاران، ۱۴۰۱ و خوشاب، خاکپور و علائی، ۱۴۰۱)، عاملی در جهت تحققپذیری پایین این طرحها است. با توجه به عدم بررسی نقش نهاد وقف در طرحهای توسعه شهری در پژوهشهای صورت گرفته، لذا پژوهش حاضر پژوهش با توجه به این خلأ مطالعاتی صورت پذیرفته است.

۳. ملاحظات نظری

در قسمت مبانی نظری سه مبحث مورد بررسی قرار میگیرد. ابتدا به ارائه توضیحاتی در خصوص وقف و جایگاه آن در لغت،

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

اصطلاح و قانون پرداخته شده و سپس با توجه به اینکه وقف را میتوان یک نهاد مهم در جامعه و ساختار شهرهای ایران در نظر گرفت به ارائه توضیحاتی در خصوص نهاد و اهمیت آن و طبقه‌بندی انواع نهاد پرداخته و سپس در انتها به نقش نهاد وقف در توسعه شهری پرداخته میشود.

۳-۱. وقف در لغت، اصطلاح و قانون

وقف در لغت به معنای ایستادن، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷) و در فرهنگ عمید آنچه کسی از ثروت خود جدا می‌کند که در کارهای عام‌المنفعه از آن استفاده می‌کنند را وقف گویند (عمید، ۱۳۸۹). در فرهنگ معین وقف کردن به معنای ۱- منحصر کردن چیزی را به کسی یا چیزی، و یا ۲- زمین، ملک یا مستغلی را در راه خدا حبس کردن می‌باشد (معین، ۱۳۶۴). در تعریفی دیگر، وقف به معنای اهدا و یا سازماندهی دینی است؛ به‌طوری که دارایی به شکل ماندگار نگهداری شود و درآمد آن صَرف تخصیص اهداف خیریه، گروه‌ها و مردمانی خاص گردد (Akbar, 1988). وقف در مفهوم اصطلاحی خود، چندان بی‌ربط با مفهوم لغوی‌اش نیست و مفهوم «نگاه داشتن و بازداشتن» را به صراحت می‌توان در مفهوم اصطلاحی وقف، دریافت. چنان‌که به گفته صاحب مستدرک الوسائل، وقف عقدی است که ثمره‌اش حبس اصل آن و رها کردن منفعتش است (نوری، ۱۴۱۸ ق: ۱۲۵). در دین اسلام اصطلاحی است دال بر حفظ و نگهداری اموالی خاص جهت به‌کارگیری منافع آن در کارهای انسان‌دوستانه و امور خیریه به‌شرط آن که منافع فقط در هدف یا اهداف تعیین شده برای آن مصرف شود (منذر، ۱۳۸۵: ۶۲). امام خمینی در تحریر الوسیله وقف را این‌گونه تعریف می‌نماید: "وقف، حبس کردن[۱]، عین و سبیل نمودن (مباح کردن و آزاد ساختن) منفعت آن است" (خمینی، ۱۳۹۲: ۶۹). عده‌ای وقف را از نظر حقوقی چنین تعریف کرده‌اند: «عملی حقوقی است که به‌موجب آن، شخص اعم از شخص حقیقی یا حقوقی، عین مالی را از ملکیت خود خارج نموده، از هر گونه نقل و انتقال اعم از نقل و انتقال‌های ارادی مانند اقسام معاملات، و نقل و انتقالهای قهری مانند توارث و سایر تصرفات به طور کامل مصون نگاه می‌دارد و منافع آن را در راه‌های خداپسندانه و امور خیریه به طور دائم به جریان می‌اندازد تا افراد محدود و معین با نامحدود و غیرمعین به‌صورت بلاعوض، از آن منافع بهره‌مند شوند» (کاتوزیان، ۱۳۹۵). ماده ۵۵ قانون مدنی می‌گوید: «وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود» (ماده ۵۵ قانون مدنی).

۳-۲. نهادگرایی

نهادگرایی خود ایده‌ای است که پارادایمی شدن آن حداقل به اوایل قرن بیستم برمیگردد. نهادگرایی در اقتصاد، در قالب اقتصاد نهادگرا سابقه‌ای بیش از ۵۰ سال دارد و به دو دسته اقتصاد نهادی قدیم و نهادگرایی جدید تقسیم میشود و طی دو، سه دهه اخیر رویکرد نهادگرا بازساخت قابل‌توجهی به خود دیده و اقتصاد نهادگرای نوین نیز ظهوری دوباره یافته است. اما نهاد و تئوری نهادگرایی فقط در عرصه اقتصادی ظهوری نیافته است؛ بلکه نهادگرایی در حوزههای دیگری همچون، علوم سیاسی، جامعهشناسی، برنامهریزی و بهویژه در حوزههای مرتبط با حکمروایی و سازمانی قابل ردیابی است (Verma, 2007) و رهیافت نهادی یکی از متأخرترین رهیافت‌هایی است که مباحث جدیدی را به‌ویژه از دهه ۱۹۹۰ در ادبیات توسعه ملی و منطقه‌ای مطرح کرده است (ملک پور اصل و تیغساز زاده، ۱۳۹۹).

به طور کلی تئوریهای موجود در حوزه نهادگرایی و توسعه، نشان می‌دهد که نهادها نقش مهم و زیربنایی در توسعه ایفا می‌نمایند و چه‌بسا بدون وجود نهادهای کارآمد، توسعه به معنای واقعی صورت نمی‌گیرد. این امر به‌ویژه در ارتباط با توسعه پایدار اهمیت بیشتری دارد و در عرصه توسعه شهری، محلی و منطقه‌ای به‌صورت مشخص‌تری نمود یافته است (فرجی راد، کاظمیان و رکنالدین افتخاری، ۱۳۹۲ و Healey, 1999). از دلایل توجه به نهادها در این برهه این بود که برنامه‌های برنامه‌ریزان هیچ‌گاه به طور کامل تحقق نیافته‌اند و توصیه‌های آنان هیچ‌گاه به طور کامل اعمال نشده است. در این مورد بیشتر تقصیر را متوجه سیاستمداران، خودخواهی افراد، طمع بازاری و نبود شرایط بوروکراتی می‌دانند

۱- منظور از حبس کردن مال ممنوع کردن نقل و انتقال یا تصرفاتی است که موجب تلف شدن عین شود. زیرا مقصود انتفاع همیشگی از وقف است و منظور از تسبیل این است که منافع موقوفه در جهت نیات واقف برای موقوف علیهم جاری شود (صالح آبادی و دیگران، ۱۳۸۴: ۱۵۴).

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

(Beauregard, 2005). در چنین شرایطی است که رهیافت نهادی در برنامه‌ریزی مطرح می‌شود. برای مشخص شدن نقش و ماهیت نهادها در ادامه به تعریف نهاد و طبقه‌بندی‌های مختلف آن پرداخته میشود.

تعریف نهاد: صاحب‌نظران نظریه نهادی در ارائه یک تعریف واحد از نهاد اجماع ندارند و از این رو تعریف‌های مختلفی برای آن ذکر شده است. برخی از تعاریف بر «عادت» تأکید دارند؛ مانند وبلن (Veblen) که میگوید: " «نهادها آن دسته از عادات تثبیت شده فکری هستند که در بین عموم انسان‌ها مشترک هستند» او همچنین با بیانی مشابه مطرح می‌کند که «نهادها محصول عادات هستند» " (Veblen, 1909: 626) و برخی دیگر مانند کامنز (Commons) بر روی «شیوه عمل» تأکید کرده‌اند و " هرگونه عمل دست جمعی که اعمال فردی را کنترل می‌کند" را نهاد می‌نامند (Commons, 1931) و گروهی دیگر نهاد را یک‌سری «قواعد» می‌دانند؛ مانند نورث (North) که اشاره میکند که: "نهادها قواعد بازی در جامعه هستند یا به طور رسمی‌تر، محدودیت‌هایی هستند که توسط انسان ابداع شده‌اند که تعامل انسانی را شکل می‌دهند" (North, 1990: 3-5) و عده‌ای نهاد را یک «الگو» تلقی میکنند که این الگوی می‌تواند در تعریف جان فاگ فاستر (John Fogg Faster) از نهاد «الگوهای تجویز شده» باشد (Faster, 1981)، یا در تعریف فیختر (Fichter)، «الگوهای رفتاری» و یا از نظر لینتن (Linton) «الگوهای فرهنگی» محسوب گردد (اجلالی، رفیعیان و عسگری، ۱۴۰۱: ۲۸۶) و برخی دیگر از صاحب‌نظران این عرصه مانند: رادرفورد (Rutherford)، هانتینگتون (Huntington)، هلمکه و لویتسکی (Helmke and Levitsky)، کراسنر (Krasner) و اشمولر (Schmuller) نهاد را یک سری «هنجارها، ارزشها و اصول» میدانند به‌عنوان نمونه هانتینگتون نهاد را «مجموعه‌ای از اصول، هنجارها، ارزش‌ها و قواعد یا الگوهای رفتاری پایدار، ارزشمند و تکرار شونده‌اند که در دو قالب سازمان و رفتار یا شیوه‌های عمل پدیدار می‌شوند» تعریف مینماید (Huntington, 1996, 23) و برخی در تعریف نهاد تأکید بر «ساختار» دارند البته این صاحب‌نظران این دسته بعضی مانند استینچکمب (Stinchcomb)و اسکات (Scott) نهاد را یک «ساختار» میدانند (Gholipour, 2013, 135-145) و برخی مانند آلن ولز (Alan Wells)، نهاد را تشکیل دهنده یک «ساختار» میدانند (Wells, 1970: 3) و عده‌ای دیگر مانند پارسونز (Parsons) نهاد را «نقش» میدانند و نهاد را «مجموعه‌ای از نقش‌های نهادی شده است که دارای ساخت پایا و منظم و با هدف است» تعریف مینمایند.

از صاحب‌نظران داخلی قلی پور نهاد را «نهاد موجودیت عینی بیرونی و ذهنیت درونی» میداند (قلی پور، ۱۳۹۲: ۱۴) و فرجی راد و کاظمیان در تعریف نهاد بیان مینمایند که: «نهادها عبارتند از عوامل و عناصر تعیین کننده و تأثیرگذار بر فرایندهای برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در سطح منطقه؛ این عوامل و عناصر می‌تواند سازمان‌ها، گروه‌های رسمی و غیررسمی، شبکه‌ها، قوانین و مقررات، سازمان‌های اجتماعی و انجمن‌ها و اتحادیه‌های تجاری باشند» (فرجی راد و کاظمیان، ۱۳۹۱: ۲۲۷).

پس با توجه به مطالب و تعاریف ذکر شده میبینیم که در تعریف نهاد دیدگاه ثابت و یکسانی وجود ندارد و هر یک از این صاحب‌نظران بر جنبه‌های مختلفی از آن اشاره دارد؛ ولی در خصوص نهاد وقف به نظر نگارنده میتوان گفت که: «نهاد وقف مجموعه‌ای از قواعد رفتاری، ارزش‌ها و هنجارهایی در جهت خیر رساندن به مردم و انجام امور عام‌المنفعه می‌باشد که سبب آثار متعدد اقتصادی، اجتماعی فرهنگی در جامعه و شهرها گردیده است».

طبقه‌بندی نهاد: نهادها خود به انواع مختلفی طبقه‌بندی می‌شوند که دیدگاه افراد مختلف در این رابطه با یکدیگر متفاوت می‌باشد. مثلاً نورث نهادها به دو دسته رسمی و غیررسمی تقسیم مینماید، ویلیامسون اصطلاح نهاد را تعمیم داده است و نهادها را در چهار سطح تعریف می‌کند، باولز، بک و همکاران طبقهبندی نهادها بر اساس تفاوت عرصهها انجام داده و نهادها را در چهار دسته تقسیم‌بندی مینمایند و فرجی راد و کاظمیان بعد دیگری را به نام ابعاد فضایی/ جغرافیایی نهادها به این طبقهبندی اضافه نموده و نهادها به لحاظ فضایی/جغرافیایی از نهادهای جهانی و بینالمللی تا محلی طبقهبندی مینمایند (جدول ۱).

در پژوهش حاضر و در خصوص نهادهای وقف، طبقه‌بندی که مورد استفاده قرار گرفته طبقه‌بندی نهادها از لحاظ درجه

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

رسمی بودن است و نهادهای وقف و نقش آنها را در طرحهای توسعه شهری در این طبقه‌بندی مورد بررسی قرار گرفته است؛ لذا در ادامه ابتدا به چگونگی تأثیر این نهاد مهم در توسعه شهرها و در بخش یافته ها به تأثیر انواع نهادهای موجود در وقف در مراحل طرحهای توسعه شهری پرداخته میشود.

جدول ۱. طبقه‌بندی نهادها
Table 1. Classification of Institutions

معیار طبقه‌بندی	نوع نهادها	نظریه‌پرداز
درجه رسمی بودن	نهادهای رسمی نهادهای غیررسمی	نورث داگلاس (North, 1998: 20)
سطوح سلسله‌مراتبی	سطح ۱: نهادهای مرتبط با ساختار اجتماعی جامعه سطح ۲: نهادهای مرتبط با قواعد بازی سطح ۳: نهادهای مرتبط با اصل بازی سطح ۴: نهادهای مرتبط با مکانیسمهای تخصیص	ویلیامسون (Williamson, 2000)
عرصه تحلیل	نهادهای اقتصادی، نهادهای سیاسی نهادهای قانونی، نهادهای اجتماعی	باولز، بک و همکاران (jutting, 2003)
ابعاد فضایی/جغرافیایی	نهادهای با عملکرد جهانی نهادهای با عملکرد منطقهای بینالمللی نهادهای با عملکرد ملی نهادهای با عملکرد منطقهای درون کشورها نهادهای با عملکرد محلی	فرجی راد و کاظمیان Faraji Rad and Kazemian,) (2012: 26

۳-۳. وقف در شهر اسلامی- ایرانی

در سرزمین اسلامی، شهر اسلامی، مجموعه‌ای از محله‌های متجانس و همگن می‌باشد که بر اساس رابطه‌ها، تناسب‌ها، شکل و وابستگی‌های قومی، مذهبی، حرفه‌ای یا سرزمینی در مکانی مشخص مجتمع شده و هویت و اصالت خود را سال‌ها به همین صورت نگاه داشته است (محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۸). درباره ماهیت و مفهوم شهر اسلامی بر اساس دیدگاه‌های مختلف نظرات متفاوت و بحث برانگیزی ارائه شده است که یکی از مهم‌ترین آنها "شهر اسلامی شهری بر اساس قوانین و دستورات اسلام" می‌باشد. در این دیدگاه شهر اسلامی حاصل اعتقادات اسلامی و درک قوانین و اصول اسلامی است. ویژگی اساسی آن از دو عامل قرآن و سنت نشأت گرفته است. بر اساس این دیدگاه مبانی نظری طرح و ساخت شهر اسلامی بر اساس اصول و معیارها و ضوابط و قوانین اسلامی می‌باشد (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۴۹-۴۵).

گرچه که همان‌طور که قبلاً هم اشاره گردیده ریشه وقف به قبل از اسلام بر می‌گردد؛ ولی بعد از ظهور اسلام و نزول قرآن بر پیامبر اسلام (ص) موضوع وقف تحت عنوان مختلفی در آیات قرآن کریم مورد تأکید واقع گردیده است گرچه در قرآن آیه‌ای که به طور مستقیم بر وقف و احکام فقهی آن صراحت داشته باشد وجود ندارد، ولی می‌توان از باب اولویت با آیات مربوط به «احسان و انفاق»، «قرض‌الحسنه»، «تعاون» و «صدقه» به جواز و بلکه استحباب وقف استدلال کرد؛ از جمله آیاتی که به طور عموم بر انجام خیرات و تشویق آنها دلالت دارد می‌توان به موارد ذکرشده در جدول ۲ اشاره نمود:

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

جدول ۲: آیات با موضوع وقف در قرآن کریم
Table 2: Verses on the Topic of Endowment in the Holy Quran

ردیف	آیه	ترجمه	آدرس آیه
1	لن تنالُوا البرَّ حتّی تنفقوا من شیءٍ فإنّ الله به علیم	شما هرگز به مقام نیکوکاران و خاصان خدا نخواهید رسید، مگر آن که از آنچه دوست می‌دارید و بسیار محبوب است در راه خدا انفاق کنید. هرچه انفاق کنید خدا بر آن آگاه است.	سوره آل عمران – آیه ۹۲
2	المالُ و البَنونَ زینةُ الحیاةِ الدنیا و والباقیات الصالحات خیرٌ عند ربک ثواباً خیرٌ اَملاً	مال و فرزندان زینت حیات دنیاست و (لیکن) اعمال صالح که تا قیامت باقی است (مانند نماز و تهجد و ذکر خدا و صدقات جاری چون بنای مسجد و مدرسه و موقوفات و خیرات در راه خدا) نزد پروردگار بسی بهتر (عاقبت) آن نیکوتر است.	سوره کهف – آیه ۴۶
2	و امّا الذّین امنوا و عَملوا الصّالحات فیوفیهم اُجورَهُم	و اما کسانی که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته کرده‌اند، (خداوند) مزدشان را به‌تمامی به آنها می‌دهد	سوره آل عمران – آیه ۵۶
4	الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ وَ یُقِیمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ یُنفِقُونَ	(پرهیزکاران) کسانی هستند که به غیب ایمان می‌آورند؛ و نماز را برپا می‌دارند؛ و از تمام نعمت‌ها و مواهبی که به آنان روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند.	سوره بقره، آیه ۳
5	وَ أَنفِقُوا فِی سَبِیلِ اللَّـهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَیْدِیکُمْ إِلَی التَّهْلُکَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّـهَ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ	و در راه خدا، انفاق کنید! و (با ترک انفاق) خود را به دست خود، به هلاکت نیفکنید! و نیکی کنید! که خداوند، نیکوکاران را دوست می‌دارد.	سوره بقره، آیه ۱۹۵
6	یَسْأَلُونَکَ مَاذَا یُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَیْرٍ فَلِلْوَالِدَیْنِ وَالْأَقْرَبِینَ وَالْیَتَامَیٰ وَالْمَسَاکِینِ وَابْنِ السَّبِیلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَیْرٍ فَإِنَّ اللَّـهَ بِهِ عَلِیمٌ	از تو سؤال می‌کنند چه چیز انفاق کنند؟ بگو: هر خیر و نیکی (و سرمایه سودمند مادی و معنوی) که انفاق می‌کنید، باید برای پدر و مادر و نزدیکان و یتیمان و مستمندان […]	سوره بقره، آیه ۲۱۵
7	یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاکُم مِّن قَبْلِ أَن یَأْتِیَ یَوْمٌ لَّا بَیْعٌ فِیهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْکَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ	ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از آنچه به شما روزی داده‌ایم، انفاق کنید! پیش از آنکه روزی فرا رسد که در آن، نه خرید و فروش است تا بتوانید سعادت و نجات از […]	سوره بقره، آیه ۲۵۴
8	مَّثَلُ الَّذِینَ یُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّـهِ کَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِی کُلِّ سُنۢبُلَةٍ مِّائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّـهُ یُضَاعِفُ لِمَن یَشَاءُ وَاللَّـهُ وَاسِعٌ عَلِیمٌ	کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند بذری هستند که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه، یک‌صد دانه باشد؛ و خداوند آن را برای هر کس […]	سوره بقره، آیه ۲۶۱
9	یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِن طَیِّبَاتِ مَا کَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَکُم مِّنَ الْأَرْضِ وَلَا تَیَمَّمُوا الْخَبِیثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ وَلَسْتُم بِآخِذِیهِ إِلَّا أَن تُغْمِضُوا فِیهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّـهَ غَنِیٌّ حَمِیدٌ	ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از قسمت‌های پاکیزه اموالی که (از طریق تجارت) به دست آورده‌اید، و از آنچه از زمین برای شما خارج ساخته‌ایم […]	سوره بقره، آیه ۲۶۷
10	وَمَا أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ اللَّـهَ یَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِینَ مِنْ أَنصَارٍ	و هر چیز را که انفاق می‌کنید، یا (اموالی را که) نذر کرده‌اید (در راه خدا انفاق کنید)، خداوند آنها را می‌داند و ستمگران یاوری ندارند.	سوره بقره، آیه ۲۷۰

البته موضوع وقف در سیره عملی پیامبر (ص) نیز مشاهده می‌گردد. طبق مدارک تاریخی نخستین وقف در اسلام توسط پیامبر اسلام (ص) انجام شد. آن حضرت در سال سوم هجرت پس از جنگ احد هفت بوستان و مزرعه آباد را به نام «بَساتین السَبعهٔ» که به ایشان هبه شده وقف نمودند و تولیت آن را پس از رحلت خود به حضرت فاطمه (س) واگذار کردند (عبید الکبیسی، ۱۳۶۴: ۴۳؛ ابن سعد، ۱۹۹۰: ۳۸۹؛ ابن طاووس، ۱۳۷۴: ۳۹۲؛ بیگی، ۱۳۹۱: ۷۸ و لطف عطا، ۱۳۷۹:۱۳۴).

درباره تشویق به وقف روایات متعددی از قول رسول خدا (ص) نقل شده است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. در حدیث مشهوری از رسول خدا نقل شده که فرموده‌اند: «إِذَا مَات ابْنُ آدمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلاَّ مِن ثَلاث: صَدَقَةٌ جَارِیةٌ أو علم یَنْتَفَعُ بِه أو وَلَدٍ صَالِحٍ یدْعُو له»؛ هرگاه فرزند آدم بمیرد عمل او قطع می‌شود؛ مگر از سه کس کسی که صدقه جاریه (وقف به‌عنوان نمونه ای از صدقه جاریه)، علم سودمند یا فرزند صالحی که برای او دعا کند از خود برجا گذارد (احمد بن سلمان، ۱۳۵۸: ۱۸ و بیدارم، ۱۳۹۷: ۲۹).

۲. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «إِنَّ مِمَّا یَلحَق المُؤْمِنِ مِنْ عَمَلِه وَ حَسَناته بَعدَ مَوته علماً نَشرَه وَ وَلداً صالحاً تَرَکَهُ وَ مُصحفاً وَرِثَهُ أو مَسجِداً بَنَاهُ أو بَیتاً الإبنِ السَّبِیلِ بَناه أو نهراً أجراه أو صَدَقَهُ أخْرَجَهَا مِن مَالِه فِی صَحْتِه وَ حَیَاتِه تلحقه من

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

بعد موته» چند چیز است که بعد از مرگ مؤمن پاداش آنها به او می‌رسد علمی که از خود به یادگار گذاشته است، فرزند صالحی که جانشین خوبی برای او باشد قرآنی که به ارث گذاشته باشد، مسجدی که ساخته خانه‌ای که برای مسافران بنا کرده باشد، نهری که آن را جاری ساخته است یا صدقه‌ای که در حال سلامتی و حیات از مال خودش خرج کند. (پاینده، ۱۳۲۴: ۱۸۳).

۳. پیامبر اکرم (ص) در روایتی دیگر چنین می‌فرماید: «کسی که در کنار جاده‌ای برای عابران منزلی بسازد خداوند در روز قیامت او را بر مرکبی که از گوهر تزیین شده سوار می‌کند و نور صورت او بر تمام نورها برتری می‌یابد تا آنجا که برابر نور حضرت ابراهیم قرار می‌گیرد و مردم می‌پرسند آیا این فرشته‌ای از فرشتگان است. هرگز مانند او را ندیده‌ایم و با شفاعت وی هزار هزار انسان به بهشت می‌روند» (حر عاملی، ۱۳۷۳: ۵۶۲).

لازم به ذکر است که به‌موجب تأکیدی که پیامبر اکرم (ص) به مسئله وقف و نتایج مثبت آن در جامعه داشتند، این ویژگی سرلوحه کار ائمه اطهار (ع) قرار گرفته که پرداختن به آنها را به پژوهشی دیگر موکول می‌کنیم و تنها در اینجا به ذکر چند روایت از پیامبر اسلام (ص) در این خصوص بسنده شد.

۳-٤. تأثیر نهاد وقف بر توسعه شهری

فضاها و بناهای وقفی از اصلی‌ترین عناصر کالبدی شهرهای کهن ایران به حساب می‌آیند. پدیده وقف به‌عنوان یکی از عناصر مهم شهرهای ایرانی–اسلامی تأثیر چشم گیری در شکل‌دهی به محیط‌های مصنوع انسانی و فضاهای کالبدی شهرها داشته است (کریمیان و مهدی زاده،۱۳۹۳: ۵۱). علاوه بر ویژگی‌های کالبدی و معماری عناصر وقفی که نقش اساسی در عملکردها و فعالیت‌های شهری دارند، توزیع فضایی انواع مختلف عناصر وقفی نیز نه‌تنها در تشدید و تسهیل عملکردهای وقفی مهم هستند، بلکه در ساختار فضایی شهر نیز نقش مهمی ایفا می‌نمایند (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۸). سنت وقف یکی از عناصر و عوامل به وجود آورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روز آن در طول تاریخ داشته است (مهدی نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶: ۵۵).

اگر چه موقوفات اهداف نهایی تقریباً مشترکی دارند، ولی به شیوه‌ها و شکل‌های گوناگونی در جامعه بازتاب پیدا می‌کنند. با مطالعه منابع و اسناد مربوط به وقف می‌توان ده‌ها مورد از امور جامعه را بر شمرد که در جریان فعالیت، عملکرد و شکل‌گیری آنها، وقف نقش اساسی داشته است و از مهمترین نقش‌هایی که نهاد وقف در توسعه فضایی – کالبدی شهرها از گذشته تا کنون ایفا نموده است، میتوان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. مالکیت بسیاری از آثار و عناصر شهری که در گروه میراث فرهنگی و تاریخی کشور به شمار می‌روند، وقفی است و علت پایداری آنها را باید در نقش فرهنگ متعالی کارکردهای متعدد وقف جستجو کرد (محمدی، ۱۳۷۹: ۳۲۰).

۲. یکی از دلایلی که موجب پیوستگی و یکپارچگی سه بنیاد اصلی شهرهای اسلامی یعنی مسجد، دستگاه اجرایی و حکومتی و بازار در مرکز شهر وجود عامل وحدت بخش وقف است (شهابی، ۱۳۸۳؛ صفایی پور، سیاحی شوشتری و داری پور، ۱۳۹۳؛ اکبری، بهروان، نوغانی دخت بهمنی و اصغر پور ماسوله، ۱۴۰۰؛ امین پور، جبل عاملی و خطابخش، ۱۳۹۵: ۹۲).

۳. پراکندگی جغرافیایی بناهای وقفی از یک نظام عقلایی و اقتصادی کاملاً تکامل‌یافته تبعیت میکند به‌طوری که یک موقوفه با چند رقبه مانند مسجد، مدرسه، کاروان‌سرا، بازار حمام و غیره در جوار هم قرار دارند و تشکیل یک هسته و مجموعه همبسته وقفی را میدهند. این مجموعه‌ها هم اکنون مورد استفاده شهرسازی جدید قرار گرفته است (شفقی ۱۳۷۶).

۴. وقف از نظر کالبدی در تشکل و تولید فضاهای عمومی شهری اهمیت بسیاری داشته است. به‌طوری که شهرها را نه‌تنها از نظر اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی انسجام بخشیده، بلکه از نظر کالبدی نوعی پیوستگی و وحدت فضایی بین مناطق و محله‌های مختلف شهر به وجود می‌آورد (کلانتری خلیل آباد، صالحی و رستمی، ۱۳۸۹: ۴۰).

۵. یکی از مهم‌ترین آثار و پیامدهای نهاد وقف در جوامع اسلامی، خاصیت شهرآفرینی و شکل‌دهی به ساختارهای فرهنگی و اجتماعی شهرهای اسلامی است؛ به‌طوری که وقف بر زندگی اقتصادی و اجتماعی در شهرهای اسلامی تأثیر عمیق گذاشته است. این تأثیر عمدتاً در قالب توسعه و

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

شکل‌گیری تسهیلات عمومی مانند حمام، مدرسه و مسجد و ایجاد فضاهای شهری که دارای کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هستند و همچنین تأمین مسکن از طریق اراضی وقفی مدنظر قرار گرفته است (اکبری و همکاران، ۱۴۰۰: ۵) و به گفته آندره‌ریمون «وقف یک موضوع قابل‌توجه در شکل دادن به سازمان فضایی شهر است» (پاپلی یزدی و سناجردی، ۱۳۸۲: ۲۶۱).

٤. مواد و روش‌ها

برای انجام پژوهش حاضر و مشخص نمودن نقش وقف را در طرح‌های توسعه شهری از منظر نهادگرایی در ایران چند گام طی گردیده است (شکل ۲): در گام اول، کلیدواژه «وقف» در بین مقالات علمی و رساله‌های انجام شده در پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (به دلیل جامعیت این پایگاه به‌طوری که مقالاتی را که در سایر پایگاه‌ها بوده را پوشش می‌داده است) و پایگاه علمی ایران (گنج)، (به دلیل اینکه این پایگاه با صدها هزار پیشینه از بزرگ‌ترین و معتبرترین گنجینه‌های علمی کشور در خصوص پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها می‌باشد) در ۲۵ سال اخیر مورد جستجو واقع گردیده است.

در جستجوی کلیدواژه «وقف» در پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، ۴۳۸ مقاله یافت گردید که پس از غربالگری، ۱۹۶ مقاله انتخاب و با توجه به موضوع و چکیده و محتوای آنها در ۱۸ حوزه دسته‌بندی گردید و در جستجوی کلیدواژه «وقف» در پایگاه علمی ایران (گنج)، ۴۳۴ رساله یافت گردید که پس از غربالگری اولیه ۲۵۲ رساله انتخاب و سپس با توجه به موضوع و محتوای آنها در ۱۶ حوزه دسته‌بندی شد. سپس در حوزه مقالات، ۲۵ مقاله حوزه شهرسازی و یک مقاله حوزه اجتماعی- شهرسازی (تحلیل جامعه شناختی تأثیر نهاد وقف بر توسعه در شهر مشهد) انتخاب گردید و از این تعداد یک مقاله به دلیل نبود فایل آن و سه مقاله به دلیل بررسی رساله مربوطه حذف شد و ۲ مقاله که در پایگاه‌های دیگر یافت شد به آن اضافه گردید که در نتیجه در بررسی نهایی در قسمت پیشینه پژوهش در حوزه مقالات، ۲۴ مقاله مورد بررسی قرار گرفت و در حوزه رساله‌ها، ۶ رساله حوزه شهرسازی و ۲ رساله دیگر که در پایگاه‌های دیگر یافت شد به آن اضافه گردید (شکل ۱).

ضمناً در خصوص پژوهش‌های غیرایرانی در موضوع «وقف»، گرچه پژوهش‌هایی صورت پذیرفته است که می‌توان به پژوهش‌های هدیمن (۲۰۰۱)، تیمور کوران (۲۰۰۱) و زول کیفی (۲۰۰۸) اشاره نمود؛ ولی با توجه به اینکه در آنها، پژوهشی که نقش وقف را در حوزه‌های مختلف از جمله شهرسازی مورد بررسی قرار داده باشد یافت نگردید؛ لذا این موارد از مرور سیستماتیک حذف گردیدند.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

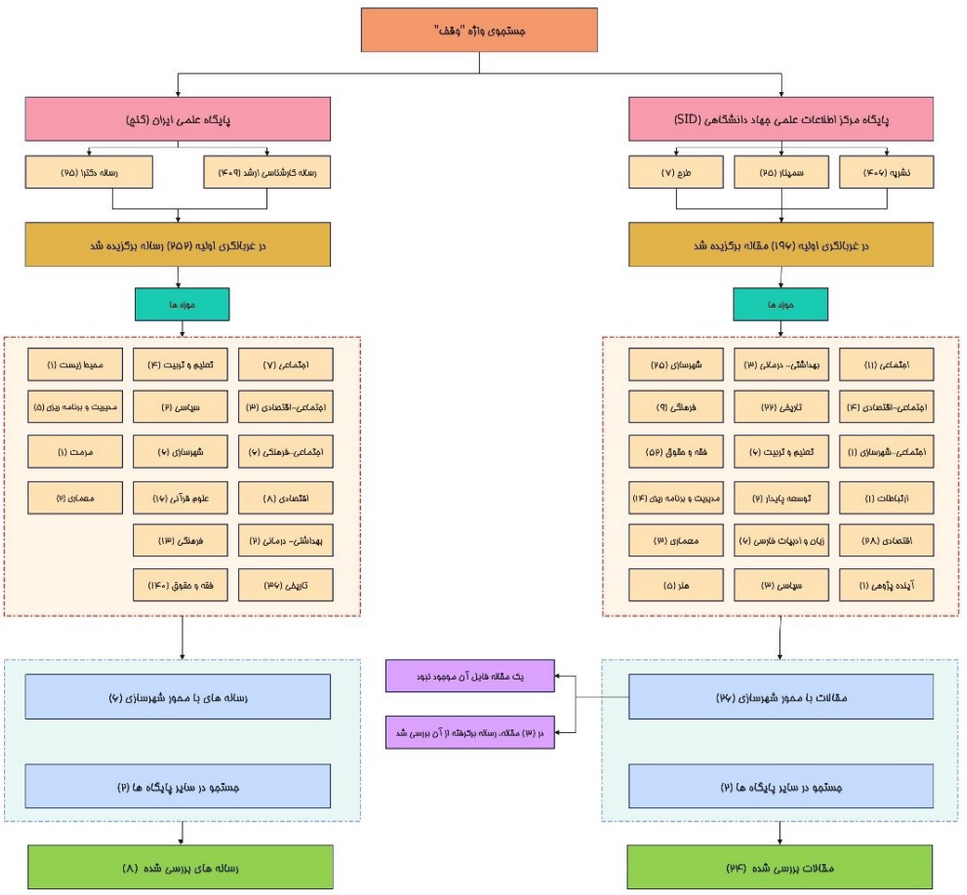

شکل ۱. مراحل گزینش پژوهش‌های مورد بررسی

Figure 1. Stages of Selecting the Research Studies Under Review

در گام دوم جایگاه وقف در طبقه‌بندی نهادها مورد بررسی قرار گرفته است، در گام سوم نهادهای رسمی و غیررسمی وقف شناسایی گردیده و در گام آخر به تأثیر این نهادها در مراحل تهیه، تصویب و اجرای طرحهای توسعه شهری مورد واکاوی قرار گرفته است؛ لذا این پژوهش، پژوهشی کیفی می‌باشد که اطلاعات آن از طریق تحلیل پژوهش‌های صورت‌گرفته که به‌صورت سیستماتیک انتخاب گردیده حاصل شده است؛ لذا در دسته فراتحلیل (Meta-Analysis) قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه این پژوهش با هدف ارائه یک چارچوب تبیینگر در خصوص نقش وقف در طرحهای توسعه شهری از منظر نهادگرایی در ایران صورت پذیرفته؛ از نظر کاربست نتایج جز پژوهشهای کاربردی محسوب میگردد.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

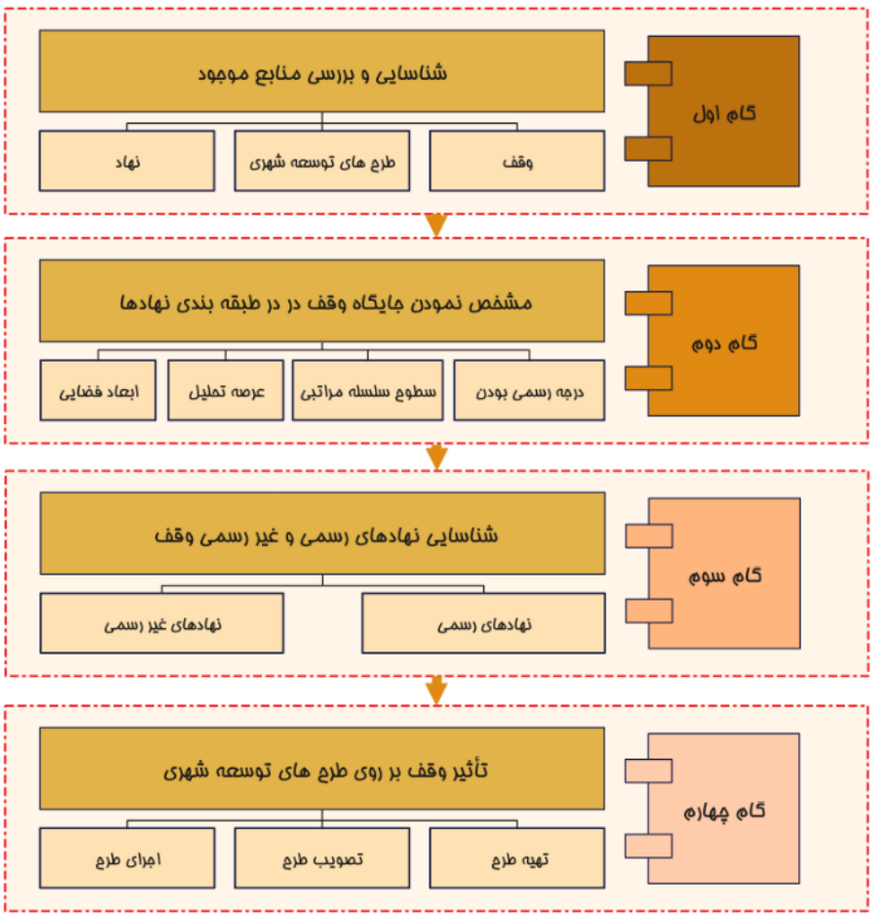

شکل ۲. مراحل انجام پژوهش
Figure 2. Stages of Conducting Research

۵. یافته ها

۵-۱. جایگاه وقف در طبقه‌بندی نهاد

از نظر رسمیت وقف هم شامل نهادهای رسمی و هم غیررسمی می‌گردد که در ادامه پژوهش به‌صورت مفصل به آن پرداخته خواهد شد. در طبقه‌بندی ویلیامسون نهاد وقف ابتدا در سطح اول قرار داشته و سپس به سطوح بعدی انتقال یافته است؛ یعنی اینکه نهاد وقف در ابتدا به‌صورت یک سری هنجارها و آداب و رسوم مذهبی بوده که کم‌کم به‌صورت یک نهاد رسمی به نام سازمان اوقاف و امور خیریه تبدیل شده و تحت نظارت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی فعالیت می‌کند و در زیر مجموعه نهادهای حاکمیتی قرار گرفته است. در طبقه‌بندی باولز، بک و همکاران گرچه در ابتدا نهاد وقف به‌صورت یک نهادها اجتماعی ظهور پیدا می‌کند که برای پاسخگویی به یک سری نیازهای اجتماعی به وجود آمده؛ ولی به مرور زمان این نهاد جایگاهی در قوانین یافته است به گونه‌ای که به طور مثال در قانون مدنی ماده ۵۵ الی ۹۱ آن به وقف اختصاص یافته و به این نهاد پرداخته شده است و امروزه این نهاد در بخش‌های اقتصادی در جهت ارزش افزایی موقوفات شرکت داشته و یک نهاد سیاسی نیز هم محسوب می‌شود. در انتها در طبقه‌بندی فرجی و کاظمیان می‌توان مقیاس نهاد وقف را از سطح محلی تا بین‌المللی و جهانی تعریف نمود؛ مثلاً یک آب‌انبار، مدرسه یا مسجد وقفی میتواند عملکرد در سطح محلی داشته باشد و وقفیاتی مانند میدان نقش‌جهان یا موقوفات حضرت ثامن‌الحجج (ع) عملکردی در سطح بین‌المللی و حتی جهانی دارد (شکل ۳). ضمناً در این پژوهش طبقه‌بندی نهادها از نظر درجه رسمیت که توسط نورث صورت گرفته به‌عنوان مبنا انتخاب گردیده است و به بررسی نهادهای وقف در این طبقه‌بندی پرداخته شده است.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

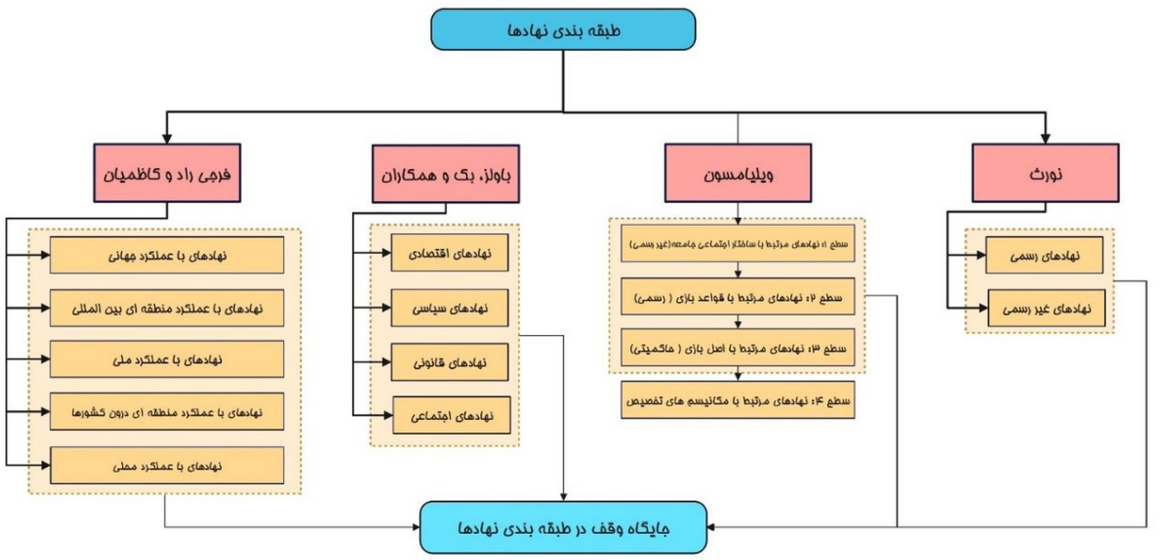

شکل ۳. جایگاه وقف در طبقه‌بندی نهادها

Figure 3. The Position of Endowments in the Classification of Institutions

۵-۲. نهادهای رسمی و غیررسمی وقف

نهادها از درجه رسمیت به دو دسته: نهادهای رسمی و نهادهای غیررسمی طبقه‌بندی میگردند (شکل ۴).

۵-۲-۱. نهادهای رسمی وقف:

نهادهای رسمی (همچنین به‌عنوان نهادهای «سخت» یا «جامعه» شناخته می‌شوند) را می‌توان به‌عنوان قواعد جهانی و قابل‌انتقال در نظر گرفت و عموماً شامل قوانین اساسی، قوانین، منشورها، آیین‌نامه‌ها، مقررات و همچنین عناصری مانند حاکمیت قانون و حقوق مالکیت و سازمان‌ها را شامل می‌شوند. (North, 1990; Fukuyama, 2000: 6; Rodríguez-Pose, 2013: 1038). لازم به ذکر است که در جدول ۴ نهادهای رسمی وقف نشان داده شده است.

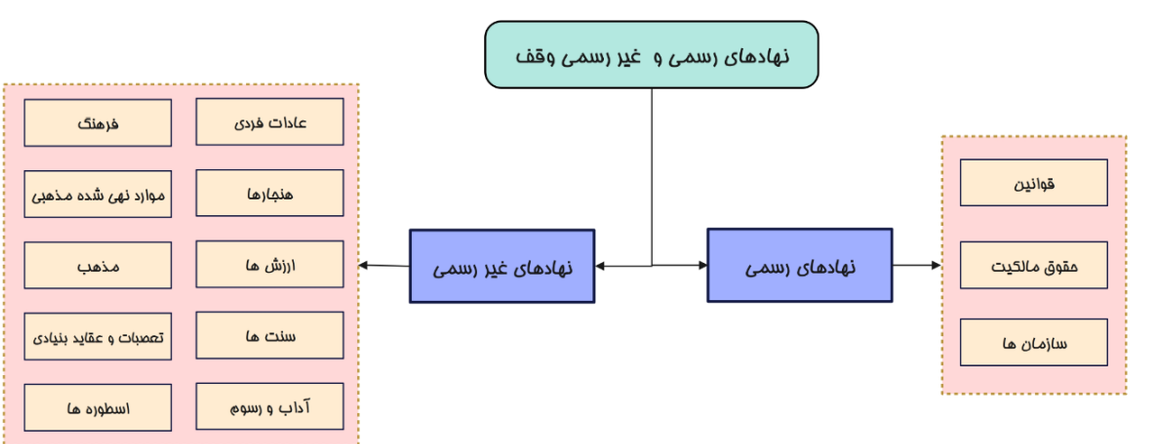

شکل ٤. نهادهای رسمی و غیررسمی وقف

Figure 4. Official and Unofficial Endowment Institutions

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

قوانین: شامل قواعد، قانون اساسی و آیین‌نامه‌ها که در رابطه با وقف است در این دسته قرار میگیرند. از قوانینی که در رابطه با وقف مصداق پیدا می‌کند را به می‌توان به دو دسته "احکام و قواعد فقه اسلامی" و "قوانین و مقررات" تقسیم کرد.

از قوانینی که در دسته "احکام و قواعد فقه اسلامی" قرار می‌گیرند می‌توان به قاعده تسلیط (تسلط کامل هر مالکی نسبت به مال خود) و قاعده لاضرر (نفی ضرر و زیان زدن به خود و دیگران) اشاره نمود و در خصوص "قوانین و مقرراتی" که در رابطه با وقف وجود دارد می‌توان به قانون اوقاف، مواد ۵۵ الی ۹۱ قانون مدنی، قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه اشاره نمود و آیین‌نامه شورای عالی اوقاف، آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، آیین‌نامه نحوه و ترتیب وصول پذیره و اهدائی و آیین‌نامه اجرایی قانون ابطال اسناد و فروش رقبات، آب و اراضی در دسته آئین‌نامه‌ها نام برد.

حقوق مالکیت (Property rights): برای حقوق مالکیت تعاریف متعدد ذکر شده است. این تعاریف از جنبه‌های مختلف به بحث حقوق مالکیت می‌نگرند به‌عنوان نمونه به اعتقاد کامونز، حقوق مالکیت، حقوق مربوط به کمیابی (Rights to Scarcity) بوده و شامل تمام فعالیت‌هایی می‌شود که افراد یا جامعه در انجام یا عدم انجام آن و در تملک یک دارایی آزاد هستند (Kaufman, 2003: 94) و یا نورث حقوق مالکیت را حقوق افراد برای بهره‌مندی از منافع کالا و خدماتی که آنها را تصرف کرده‌اند تعریف می‌کند (نورث به نقل از صمدی، رنانی و دلالی اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۸۵).

از نمونه‌هایی که در وقف به حقوق مالکیت اشاره دارد «قاعده تسلیط» است. این قاعده یکی از قواعد مسلّم فقهی، است که گاهی از آن به «قاعده تسلط» یا «قاعده تسلیط»، تعبیر می‌شود؛ و به قاعده سلطنت معروف است. مفاد قاعده این است که هر مالکی، نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می‌تواند در آن هر گونه تصرفی اعم از مادی و حقوقی بکند، و هیچ‌کس نمی‌تواند او را بدون مجوز شرعی از تصرفات در آن منع کند. به عبارت دیگر، به‌موجب این قاعده، اصل بر آن است که همه گونه تصرفات برای مالک مجاز است، مگر آن که به‌موجب دلیل شرعی خلاف آن ثابت گردد و دیگری قاعده‌ای است که بر اساس آن اگر وقف، خاص[۲] باشد استفاده عموم از وقف خاص جایز نمی‌باشد.

سازمانها: سازمان‌ها از گروه‌هایی از افراد تشکیل شده‌اند که با هدف مشترکی برای دستیابی به اهداف معینی به یکدیگر متصل شده‌اند (North, 1994: 361). سازمان‌ها نهادهای خاصی هستند که شامل (الف) معیارهایی برای تعیین مرزهای خود و تمایز اعضای خود از غیرعضوها، (ب) اصول حاکمیت در مورد اینکه چه کسی مسئول است، و (ج) زنجیره‌ای از فرماندهی که مسئولیت‌های درون سازمان را مشخص می‌کند (Hodgson, 2006: 8).

نهادهایی که کارکرد خیریه و عام‌المنفعه داشته و می‌توان آنها را در زیر مجموعه سازمان‌ها وقفی قرار داد از قبیل: سازمان‌های خیریه، آستان‌های مقدس، انجمن‌ها، بنیادها، جمعیت‌ها، کمیته‌ها و مؤسسات خیریه می‌باشد که مثال‌هایی از آنها در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. سازمان‌های وقفی
Table 3. Endowment Organizations

نام نهاد	مثال
سازمان‌های خیریه	سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، سازمان بهزیستی و...
آستان‌های مقدس	آستان قدس رضوی، آستان حضرت معصومه (س)، آستان شاه‌چراغ (ع) و...
انجمن‌ها	انجمن اوتیسم ایران، انجمن حمایت از کودکان کار، انجمن نابینایان ایران، انجمن مددکاری امام زمان (عج) و...
بنیادها	بنیاد برکت، بنیاد مستضعفان انقلاب اسلامی و...
جمعیت‌ها	جمعیت هلال احمر، جمعیت امام علی (ع)، جمعیت طلوع بی‌نشان‌ها و...
کمیته‌ها	کمیته امداد امام خمینی (ره) و...
مؤسسات خیریه	مؤسسه محک، مؤسسه خیریه مولی‌الموحدین (ع)، مؤسسه خیریه کهریزک و...

۲- در وقف خاص موقوف علیهم اشخاص معینی هستند مانند اعضای یک خانوار (خمینی، ۱۳۹۲: ۷۱).

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

جدول ٤. نهادهای رسمی وقف
Table 4. Official Endowment Institutions

نوع نهاد	مثال	اصطلاح لاتین	نهادهای وقف
نهادهای رسمی وقف	قوانین (قواعد، قانون اساسی، آیین‌نامه‌ها) (Rodríguez-Pose, 2013: 1038), (Hodgson, 2006: 11) و (North, 1998: 69) , (Faundez, 2016: 404) و (Chavans, 2011: 120) , & Li Zahra, 2012: 96) , ((Kaufmann et al, 2018: 2), (Lowndes, 1996: 182), , (Dobler, 2011: ۱۵)	constitutions, laws, ,rules	قاعده تسلیط، قاعده لاضرر، قانون اوقاف (مصوب ۱۳۵۴/۴/۲۲)، مواد ۵۵ الی ۹۱ قانون مدنی، ۳. قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه (مصوب ۱۳۶۳/۱/۲۸)، آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه (مصوب ۱۳۶۵/۲/۱۰)، آیین‌نامه شورای عالی اوقاف (مصوب ۱۳۴۵/۴/۱۹)، آیین‌نامه نحوه و ترتیب وصول پذیره و اهدائی (مصوب ۱۳۶۵/۰۲/۱۰ هیئت وزیران) و آیین‌نامه اجرایی قانون ابطال اسناد و فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه (مصوب جلسه ۱۳۷۴/۲/۳ هیئت وزیران)
	حقوق مالکیت (North, 1991: 97) (Faundez, 2016: 390) ,	property rights	قاعده تسلیط (الناس مسلطون علی اموالهم)، استفاده عموم از وقف خاص جایز نیست
	سازمان‌ها (Rodríguez-Pose, 2013: 1038)	organization	سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، آستانهای مقدس (حضرت رضا (ع)، حضرت معصومه (س)، شاه‌چراغ (ع) و عبدالعظیم حسنی (ع))، سازمان‌های خیریه، بنیادهای وقفی، شرکت‌ها و مؤسسات وقفی

۵-۲-۲. نهادهای غیررسمی وقف:

نهادهایی که در وقف وجود داشته و میتوان آنها را در دسته نهادهای غیررسمی قرار داد شامل: عادات فردی، هنجارها، ارزشها، سنتها، آداب و رسوم، فرهنگ، موارد نهی شده مذهبی (حرام)، مذهب، تعصبات و عقاید بنیادگرایانه و اسطوره‌ها هستند که در جدول ۵ آمده است.

عادات فردی: عادت تمایل به درگیر شدن در رفتار یا افکار قبلی یا اکتسابی است که توسط یک محرک یا زمینه مناسب ایجاد می‌شود (Veblen, 1899). عادت‌سازی مکانیزم روان‌شناختی است که از طریق آن افراد تمایلاتی را به دست می‌آورند تا در رفتاری که قبلاً پذیرفته شده یا اکتسابی (شبیه قانون) شده‌اند، شرکت کنند (Hodgson, 2006: 18). بعضی از اعمالی وجود دارند که در ریشه وقف نهفته است و در قرآن و نیز آموزه‌های پیامبران و امامان نیز به آن توصیه شده است مانند: «نیکی کردن» که خدا در آیه ۲۷۴ سوره بقره میفرماید: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ » که تأکید دارد که از جمله عباداتی که می توان پنهانی و ظاهری انجام داد، همین انفاق، احسان و نیکوکاری است و یا در آیات ۴ و ۵ سوره لقمان میفرماید: « الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يوقِنُونَ (۴) أُوْلَئِک عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَ أُوْلَئِک هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵): همانها که نماز را بر پا می دارند، زکات را ادا می کنند، و به آخرت یقین دارند. (۴) آنها بر طریق هدایت پروردگارشان هستند، و آنهایند رستگاران(۵). و همچنین دراین باره امام کاظم (ع) می فرماید: همانا مُهر قبول اعمال شما، برآوردن نیازهای برادرانتان و نیکی کردن به آنان در حد توانتان است و الا (اگر چنین نکنید)، هیچ عملی از شما پذیرفته نمی‌شود (بحار الانوار، ج ۷۵: ۳۷۹)؛ که همگی این آیات و روایات تأکید بر نیکی کردن دارد و همچنین «کمک به هم‌نوعان» که خدا در آیه ۲ سوره مائده می فرماید ؛ «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرّ» : واجب است که در کارهای خیر به یکدیگر کمک کنید. و یا در آیه ۱۹۵ سوره بقره می فرماید: «إِنَّ اللَّه يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ » : خدا احسان شدگان را دوست میدارد و همچنین رسول خدا (ص) فرمودند: هر کس یک نیاز مؤمنی را روا سازد، خداوند حاجت‌های فراوان او را روا سازد که کمترین آن بهشت باشد (حمیری، ۱۴۱۳ق: ۱۱۹). این دو مورد از اعمالی است که به‌صورت یک عادت رفتاری در بین افراد تبدیل شده است.

هنجارها: «هنجار، رفتار، قاعده، معیار یا میزانی است که با آن رفتار اجتماعی افراد در جامعه سنجیده می‌شود. هر رفتاری که با آن تطبیق کند، رفتاری است بهنجار و اگر نسبت به آن انحراف داشته باشد نابهنجار تلقی می‌شود» (نیک گهر،

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

۱۳۶۹: ۱۶۷). وقف نمودن در راستای یک‌سری از هنجارهایی است که از مهم‌ترین آنها میتوان به تعامل انسان با جامعه، انجام امور خیر، حمایت اجتماعی، مسئولیت پذیری، عدالت، همکاری و همدلی، همبستگی، تعهد و تعلق، اخلاق، انسجام و احترام به هم را نام برد. یعنی عمل به وقف مخصوصاً در موقوفات عام[۳] در یک فرد بیانگر آن است که به سرنوشت افراد جامعه بیتفاوت نمیباشد و به گونهای در حل مشکلات جامعه تلاش خود را می‌نماید و این مشارکت در امور اجتماعی در آموزههای دینی و قرآنی نیز تأکید شده است و از نظر آموزه‌های قرآنی، تنها راه رهایی انسان از خسران و زیان ابدی و شقاوت جاودانه، ایمان و عمل صالح است که در اشکال گوناگونی از جمله عمل اجتماعی بروز و ظهور می‌یابد (سوره عصر؛ فاطر، آیه ۱۰). پس کسی که تنها به تزکیه و خودسازی فردی اقدام مینماید و با جدا شدن از جامعه و فعالیت‌های اجتماعی از حضور در میان اجتماعات و ایجاد ارتباط با مردم و همکاری و تعاون با آنان خودداری مینماید هرگز مسلمان دانسته نمی‌شود و رنگ رستگاری به معنای واقعی را نخواهد دید (مائده، آیه ۲). به نظر اسلام، انسان مسلمان کسی است که خود را ساخته و در اندیشه ساختن دیگران و جامعه است. این گونه است که می‌تواند رنگ رستگاری و فلاح را ببیند و از زیان ابدی رهایی یابد. (سوره عصر).

ارزشها: به زبان ساده، «ارزش» یعنی هر چیزی که برای ما بسیار مهم است. ارزش‌های ما مسیر کلی زندگی ما را مشخص می‌کنند. این ارزش‌های زندگی باورهای اصلی ما انسان‌ها هستند که رفتارها و اهدافمان را هدایت و به ما کمک می‌کنند تا موفقیت کلی خود را در زندگی بسنجیم. وقف احترام به یک سری ارزشها از قبیل: خیرخواهی، نیکی به مردم، دیگر خواهی، نوع‌دوستی، احسان به دیگران است. پس در جهت قدم برداشتن در راستای ارزشهای تعیین شده دست به عملی میزنیم که یکی از آنها میتواند وقف باشد.

سنت‌ها: یکی از سنتهایی که در آموزه‌های دینی نیز به آن اشاره شده، صدقه جاریه یا به عبارت دیگر انجام اموری است که آثار آن پایدار باشد و حتی پس از مرگش اثرات آن به فرد برگردد. در این باره در حدیثی امام صادق (ع) آمده که فرمود: مرد بعد از مرگش اجری پشت سر ندارد مگر به سه خصلت: صدقه‌ای که در زمان حیاتش به راه انداخته است که بعد از مرگش جاری باشد و سنت هدایتی که او آن را سنت نموده باشد و بعد از مرگش مورد عمل باشد و فرزند صالحی که برایش دعا کند (خمینی، ۱۳۹۲: ۶۹)؛ لذا وقف نمودن یک صدقه جاریه محسوب میشود که آثار آن تا ابد برای فرد پایدار است.

آداب و رسوم: آداب و رسوم شامل شیوه‌های زندگی، عادات و رسوم خاص یک ملت، مردم و یا یک جماعت می‌شود و با توجه به اینکه مشارکت اجتماعی، انجام فعالیت‌های خیریه، انجام امور عام‌المنفعه؛ شیوه زندگی تلقی شده و وقف نیز فعالیتی در جهت انجام این امور محسوب می‌شود؛ لذا وقف در این راستا صورت میپذیرد.

فرهنگ: فرهنگ یک مفهوم گسترده شامل باورها، ارزش‌ها، و رفتارها است که مطابق ارزش‌های اجتماعی و هنجارهای موجود در جوامع بشری مطرح شده است. فرهنگ همچنین شامل مجموعه‌ای از دانش‌ها، باورها، هنرها، قوانین، آداب و رسوم اجتماعی، و عادت‌های افراد در یک گروه یا در یک جامعه می‌شود (Teylor, 1871). لذا وقف در جهت فرهنگ انفاق، صدقه، ایثار، همیاری، کارگشایی اجتماعی است.

موارد نهی شده مذهبی (محرمات): برخی از اعمال هستند که آموزه‌های دینی انسان را از انجام آن نهی میکند این اعمال تحت عنوان محرمات شناخته می‌شوند؛ مانند تکاثر ثروت (ثروت اندوزی) به این معنی که شخص به جای آنکه به نعمت‌ها و امکانات مادی دنیا به‌عنوان ابزار تکامل و بالندگی بنگرد به‌عنوان امری اصیل توجه می‌یابد و حتی در مقام‌پرستش آن بر می‌آید و آن را خدا و مقصد و معبود خود قرار می‌دهد پس این گونه نه سبب رشد انسان نمی‌گردد؛ بلکه سبب هبوط و ضرر به رساندن میگردد و طبق «قاعده لاضرر» هرگونه ضرر و اضرار در اسلام نفی شده است؛ لذا وقف سبب میگردد از تجمع ثروت جلوگیری شود.

مذهب: یکی از نیاتی که واقفان هنگام وقف مدنظر آنها بوده و است نیات مذهبی است مانند: وقف در جهت انجام مراسم‌های مذهبی (مانند روضه‌خوانی ائمه اطهار (ع) و...)، ساخت بناهای عام‌المنفعه مذهبی (مانند مساجد و حسینیه‌ها) است.

تعصبات و عقاید بنیادگرایانه: وقف در راستای یک‌سری عقاید

۳ – وقف عام منتفعین بخشی از جامعه انـد که قابل احصاء نمی باشند مانند طلاب علوم دینی و در وهله دوم در جهت مصالح عامه است مثل ساختن مدارس، مساجد پل ها کاروانسراها و غیره. (Khomeini, 2013: 71)

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

بنیادگرایانه است به‌عنوان نمونه چون قرآن و آموزههای دینی چه به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم به آن اشاره نموده؛ لذا انجام جهت «قرب الی الله» است و یا همان گونه قبلاً در حدیث امام صادق (ع) ذکر گردید، وقف «صدقه جاریه» است و نوعی «باقیات الصالحات» محسوب میگردد لذا مردم در این جهت ترغیب میگردند.

اسطوره‌ها: «اسطورهها» در یک جامعه از اهمیت زیادی برخوردار هستند. یکی از این دلایل این است که اسطوره‌ها بخشی بزرگ از میراث فرهنگی هر جامعه را شکل می‌دهند و به شکلی پیوسته به ما یادآوری می‌کنند که چه هویت و پیشینه‌ای داریم. اسطوره‌هایی که در خصوص وقف وجود دارد به زمان ساسانیان بر میگردد. بر طبق قوانین قضایی ساسانیان، دارایی‌های جهت استفاده در امور خاص توسط بانی قابل تخصیص بوده است. این دارایی‌ها توسط اولاد و اعقاب بانی قابل‌تغییر یا انتقال به غیر نبوده است. دارایی‌های مذکور توسط «بنیادهای نیکوکاری به‌منظور رستگاری روان» بنیاد شده و درآمدهای حاصل از آن صرف کمک به تنگ‌دستان و احداث تأسیسات عام‌المنفعه می‌شده است. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی گردیدند (دریایی، ۱۳۸۳: ۸۷).

جدول ۵. نهادهای غیررسمی وقف

Table 5. Informal Endowment Institutions

نوع نهاد	مثال	اصطلاح لاتین	نهادهای وقف
نهادهای غیررسمی وقف	عادات فردی (Rodríguez-Pose, 2013: 1038) و (Chavans, 2011: 120)	habits	کمک به هم‌نوعان، نیکی کردن
	هنجارها (Hodgson, 2006:) , (Rodríguez-Pose, 2013: 1038) (North, 1990 (11), (North, 1991: 97) , (North, 1998: 75) و (Chavans, 2011: 120) , (casson et) Faundez, 2016: 391) و (al,2010: 137), (Lowndes, 1996:) Kaufmann et al, 2018: 2), (Zahra, 2012: 96 & 182), (Li & Zahra, 2012: 107) (Dobler, 2011: 15)	codes of conduct, norms of behavior	تعامل انسان با جامعه، انجام امور خیر، حمایت اجتماعی، مسئولیت پذیری، عدالت، همکاری و همدلی، همبستگی، تعهد و تعلق، اخلاق، انسجام و احترام به هم
	ارزش‌ها (Kaufmann et al,) , (Rodríguez-Pose, 2013: 1038) (Dobler, 2011: 15) ,(2018: 2)	group routines and social norms and values	خیرخواهی، نیکی به مردم، دیگر خواهی، نوع‌دوستی، احسان
	سنت‌ها (North, 1990) , (Rodríguez-Pose, 2013: 1038), (North, 1990 ,۱۹۹۱North) , (Dobler, 2011: 15) , (Kaufmann et al, 2018: 2),	traditions	وقف اموال بعد از مرگ در جهت امور خیر
	آداب و رسوم (North, 1990) و (North, 1998: 72) و (Chavans, 2011: 120) , (,) و (Faundez, 2016: 391), ۱۹۹۱North) (casson et al,2010: 137), (Lowndes, 1996: 182	customs	مشارکت اجتماعی، فعالیت‌های خیریه، انجام امور عام‌المنفعه
	فرهنگ (North, 1998: 75) , (Lowndes) (Faundez, 2016: 395), (Zahra, 2012: 97), (Dobler, 2011: 15 & Li) ,(۱۹۲ :۱۹۹۶)	culture	انفاق، صدقه، ایثار، همیاری، کارگشایی اجتماعی
	موارد نهی شده مذهبی (حرام) (North, 1991: 97)	taboos	تکاثر ثروت، موقوفه خواری، قاعده لاضرر، قاعده تسبیب یا اتلاف
	مذهب (Faundez, 2016: 392), (,) casson et al,2010: 138), (Kaufmann et al, 2018: 2))	religions	مراسم‌های مذهبی (مانند روضه خوانی ائمه اطهار (ع) و...)، ساخت بناهای عام‌المنفعه مذهبی (مانند مساجد و حسینیه‌ها)
	خرافات (Faundez, 2016: 392)	superstitions	
	تعصبات و عقاید بنیادگرایانه (Faundez, 2016: 392)	prejudices and fundamentalist creeds	وقف جهت قرب الی الله، وقف نوعی باقیات الصالحات می‌باشد
	اسطوره‌ها (Lowndes, 1996: 192) , (Faundez, 2016: 392)	myths	بنیادهای نیکوکاری به‌منظور رستگاری روان در زمان ساسانیان

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

۵-۳. نقش نهاد وقف در طرحهای توسعه شهری

باتوجه به آشنایی با مباحث «وقف»، «نهاد» و «طرحهای توسعه شهری» تعاریف آنها و پی‌بردن به نقش اهمیت نهاد وقف در جامعه اسلامی و مخصوصاً در کشور عزیزمان در ادامه به تشریح اینکه هر کدام از نهادهای رسمی و غیررسمی وقف و تأثیر آن بر طرحهای توسعه شهری پرداخته میشود.

۵-۳-۱. نهادهای رسمی وقف:

قوانین (قواعد، قانون اساسی، آیین‌نامه‌ها): طرحهای توسعه شهری بر اساس یک سری ضوابط و مقررات، قراردادها و آیین‌نامه‌ها تهیه، تصویب و اجرا می‌گردند؛ ولی نکته حائز اهمیت این است که با توجه به اینکه ساختار اصلی برخی از شهرها را اراضی وقفی تشکیل میدهد و اهمیت این اراضی به اندازه‌ای بوده است که در قانون مدنی ۳۶ ماده را به خود اختصاص داده است؛ ولی در طرح‌های توسعه شهری توجهی زیادی در خصوص رعایت این مواد قانونی در خصوص وقف نمیگردد.

حقوق مالکیت: همان‌طور که قبلاً هم بیان شد مالکیت در اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد و اصل ۴۷ قانون اساسی نیز بر این نکته صحه می‌گذارد و در خصوص اراضی وقفی که با توجه به اینکه این اراضی با نیت خاصی وقف گردیده و دخل‌وتصرف در آن مشکل است؛ حقوق مالکیت از اهمیت بیشتری برخوردار است و این سبب تحقق پذیری پایین طرح می‌گردد؛ لذا به نظر بهتر است که فقط به شرکت دادن تشریفاتی متولیان و مسئولان بسنده نکرده و برنامه ریزان و طراحان شهری قبل از تهیه طرح نظرات متولیان و مسئولان این نهاد را اخذ و در برنامه‌ریزی و طراحی تا حد امکان اعمال نمایند. از مهم‌ترین قوانین مربوط به وقف که نقش مهمی در طرح‌های توسعه شهری داشته است می‌توان به قانون ابطال اسناد فروش رقبات، آب و اراضی موقوفه و آیین‌نامه اجرایی آن اشاره نمود که پس از تصویب این قانون املاک زیادی به وقفیت خود بازگشته و مرز مالکیتی خیلی از اراضی واقع در طرح‌های توسعه شهری تغییر یافته و از مالکیت شخصی و یا دولتی به وقفی تغییر یافت. در نتیجه بازگشت این اراضی به وقفیت بایستی در طرح‌های توسعه شهری با دیدگاه ویژه‌ای مورد بررسی، برنامه‌ریزی و طراحی قرار می‌گرفت؛ ولی در عمل شاهد آن بودیم که توجه زیادی در این خصوص نگردیده است.

سازمان‌ها: سازمان‌ها از عوامل اصلی تهیه، تصویب و اجرای طرحهای توسعه شهری هستند؛ ولی در بین این سازمانها مخصوصاً در شهرهایی که درصد قابل‌توجهی از اراضی آن وقفی است (مانند شهر مشهد) جایگاه نهاد وقف در سه مرحله، تهیه، تصویب و اجرا به طور دقیق مشخص نگردیده است و اگر هم در جلسهای از این نهاد دعوت به عمل آمده وجود نمایندگان آنها در این جلسات تشریفاتی بوده و بدون حق رأی بوده و نظرات متولیان اوقاف در این شهرها کمتر مورد توجه قرار میگیرد.

۵-۳-۲. نهادهای غیررسمی وقف

نقش نهادهای غیررسمی در طرحهای توسعه شهری قابل‌توجه است. اگر چه برنامه ریزان و طراحان شهری الزامات رسمی در خصوص توجه به آنها ندارند؛ ولی مدنظر قرار دادن آنها میتواند قابلیت تحقق پذیری طرحهای توسعه شهری تا حد زیادی بالا برد. به‌عنوان نمونه با مطالعه و شناخت ارزشها، سنتها، آداب و رسوم، فرهنگ، مذهب و موارد نهی شده مذهبی، تعصبات و عقاید بنیادگرایانه مردم محل و اسطورهها و مطالعه بروی آنها هنگام تهیه طرحهای توسعه تهیه‌کنندگان طرح باید این نهادها را شناسایی و آنها در طرح لحاظ نمایند. در هنگام تصویب طرحهای توسعه تصویب‌کنندگان باید بررسی نمایند که طرح با نهادهای غیررسمی موجود در محل مغایرت نداشته باشد؛ بلکه در حد امکان این موارد در طرح لحاظ شده باشند و در اجرای طرح باید احترام به این نهادها مدنظر قرار گیرد. تا با این اقدامات قابلیت اجرایی در نتیجه کارایی آن طرح تا حد زیادی افزایش یابد.

٦. بحث و نتیجه گیری

یکی از مهم‌ترین آثار و پیامدهای نهاد وقف در جوامع اسلامی، خاصیت شهرآفرینی و شکل‌دهی به ساختارهای فرهنگی و اجتماعی شهرهای اسلامی می‌باشد؛ به‌طوری که وقف بر زندگی اقتصادی و اجتماعی در شهرهای اسلامی تأثیر عمیقی گذاشته است. این تأثیر عمدتاً در قالب توسعه

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

و شکل‌گیری تسهیلات عمومی مانند حمام، مدرسه و مسجد و ایجاد فضاهای شهری که دارای کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هستند و همچنین تأمین مسکن از طریق اراضی وقفی مدنظر قرار گرفته است. با تعاریف مختلفی که از نهاد ذکر گردیده است اکثر تعاریف نهاد را «مجموعه‌ای از عادات، هنجارها، ارزش‌ها، قواعد اخلاقی، رسوم و قوانین هستند که محور یا هدف مشترکی دارند» دانسته‌اند. نهاد را میتوان بر اساس معیارهای مختلفی طبقه‌بندی نمود که یکی از این طبقهبندیها از نظر درجه رسمیت بر اساس دیدگاه نورث است. در این طبقه‌بندی نهادها به دو دسته رسمی و غیررسمی دسته‌بندی میگردند. نهادهای رسمی قوانین، مقررات و کنوانسیون‌هایی هستند که به طور قانونی تعریف شده‌اند. نهادهای غیررسمی ارزش‌ها و هنجارهایی هستند که بخشی از فرهنگ هستند. معمولاً مؤسسات غیررسمی قوانین نانوشته‌ای هستند که خارج از سیستم رسمی ایجاد می‌شوند، اما ارتباطات و روابط روزمره بین مردم را امکان‌پذیر می‌سازند. پس با این توصیفات وقف را میتوان یک نهاد در نظر گرفت که در ابتدا به‌صورت یک سری هنجارها و آداب و رسوم مذهبی بوده که کم‌کم به‌صورت یک نهاد رسمی تبدیل شده و در زیر مجموعه نهادهای حاکمیتی قرار گرفته است و همان‌طور که نورث بیان مینماید در تفکر نهادی، تاریخ مهم است. اهمیت تاریخ صرفاً به دلیل یادگیری از گذشته نیست، بلکه به واسطه تداوم نهادهایی است که گذشته و آینده را به هم مرتبط میسازد. بر اساس این، غالب تصمیمات امروز در چارچوب نهادی دیروز شکل میگیرند یا به عبارتی دیگر این نهادها بر اساس یک میراثهای شکل میگیرند و این میراثهای پیشین چه خوب چه بد به یکباره متحول نمیشوند، زیرا بر مبنای پایداری نهادی ساختارها و سازمانهایی شکل گرفته که منافع و حیاتشان در گرو تداوم آن نهادها است پس میتوان این‌گونه نتیجه گرفت که نهادهای غیررسمی وقف مقدم بر نهادهای رسمی آن هستند و این نهادها شیرازه اصلی نهاد وقف را شکل داده است و در گذر زمان این نهادهای غیررسمی عاملی جهت شکل‌گیری نهادهای رسمی وقف گردیده است.

تأثیر نهاد وقف بر توسعه کالبدی و فضایی ایجاد فضاهای عمومی و توسعه اقتصادی و اجتماعی بسیاری از شهرها و مناطق شهری غیرقابل‌انکار است و نهاد وقف و اراضی وقفی در این شهرها از جایگاه ویژهای برخوردار می‌باشد و رشد آن شهرها تا حد زیادی به رشد این نهاد وابسته بوده است. توسعه کالبدی و فضایی شهرها امروزه تحت عنوان طرحهای توسعه شهری صورت گرفته لذا میتوان نتیجه گرفت که نهاد وقف نقش مهمی در مراحل مختلف طرحهای توسعه شهری دارد. هرچند در دید اول نقش نهادهای رسمی به دلیل پشتوانه قانونی و اجرایی در مراحل مختلف این طرحها مهم‌تر به نظر میرسد ولی نمیتوان نقش نهادهای غیررسمی وقف را در مراحل مختلف طرحهای توسعه شهری انکار نمود؛ لذا برنامه ریزان و طراحان شهری هنگام برنامه‌ریزی و طراحی باید مخصوصاً در نهادهای غیررسمی، نقش این نهاد را به‌عنوان یک نهاد تأثیرگذار (مخصوصاً در شهرهایی که درصد قابل‌توجهی از اراضی آن را اراضی وقفی تشکیل میدهد) مورد توجه قرار داده تا در مرحله اجرای طرحهای توسعه شهری با مشکلات کمتری مواجه گردیده و در نتیجه با بالا بردن درصد تحقق پذیری این طرحها کمک شایانی گردد. لازم به ذکر است که شکل ۵ چارچوب تبیین‌گر ارتباط بین وقف، نهاد و طرح‌های توسعه شهری را نشان می‌دهد.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

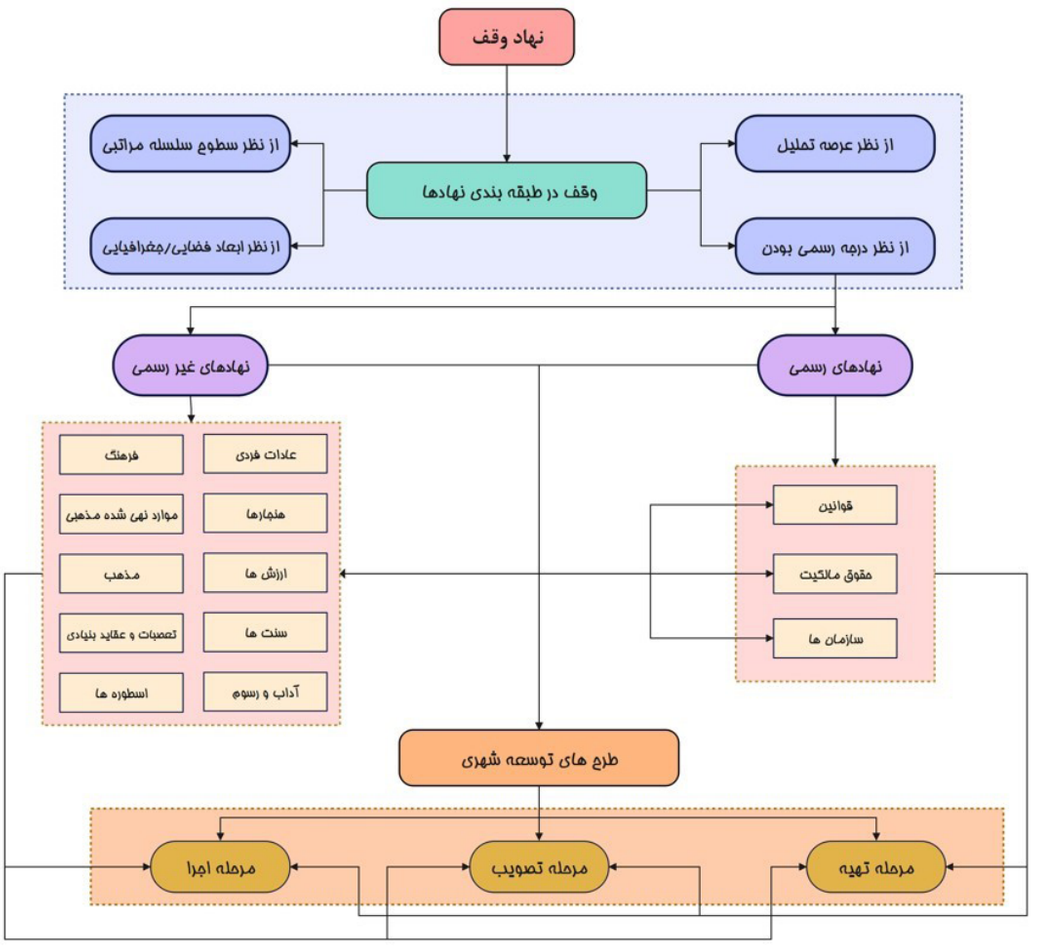

شکل ۵. چارچوب تبیینگر ارتباط بین وقف، نهاد و طرحهای توسعه شهری

Figure 5. Framework Explaining the Relationship Between Endowments, Institutions, and Urban Development Plans

به‌عنوان نمونه در شهر مشهد، تهیه طرح جامع سوم این شهر با طرح‌های تفصیلی که توسط هفت مشاور در حوزه‌های مختلف شهر صورت می‌گرفت هم‌زمان شد؛ لذا در سال ۱۳۸۴ نهادی مشترک فی‌مابین شهرداری مشهد و وزارت راه و شهرسازی با هدف همکاری و مشارکت در مدیریت فرایند تهیه، تدوین، بررسی و تصویب هم‌زمان طرح‌های جامع و تفصیلی شهر مشهد نهادی با عنوان " نهاد مطالعات و برنامه‌ریزی توسعه و عمران شهر مشهد" تشکیل گردید. هنگام تشکیل جلسات این نهاد از آستان قدس رضوی به‌عنوان بزرگ مالک و یک نهاد تأثیرگذار در روند برنامه‌ریزی شهر مشهد دعوت به عمل می‌آمد؛ ولی چون نقش این نهاد در فرایند تهیه طرح‌های توسعه شهری تعیین و مشخص نگردیده؛ لذا مشاوران الزام به در نظر گرفتن دیدگاه‌های این نهاد مؤثر در شهر مشهد را نداشته و مشاوران با کم‌توجهی به قوانین و قواعد و مسائل شرعی حاکم بر اراضی وقفی و نظرات این نهاد نسبت به تهیه طرح اقدام نموده و نقش آستان قدس در جلسات به نقشی تشریفاتی تبدیل شده بود. در نتیجه شاهد آن هستیم که پس از تصویب طرح‌های تفصیلی در سال ۱۴۰۱، امروز که هنوز مدت زمان زیادی از تصویب آن طرح‌ها نمی‌گذرد در مرحله اجرا با مسائل مختلفی از قبیل تأمین سرانه کاربری‌های عمومی و خدمات شهری و عدم تحقق پیش‌بینی کاربری‌ها و... روبرو می‌باشد که این کم‌توجهی به نظرات نهادهای و دیدگاه‌های مختلف مانند نهاد آستان قدس رضوی سبب شده که حجم پرونده‌های گسیل شده به کمیسیون ماده ۵ روزبه‌روز بیشتر می‌شود؛ لذا افزایش نقش وقف در طرح‌های توسعه شهری، می‌توان اقداماتی را در سطوح مختلف انجام

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

داد. با اجرای این اقدامات، می‌توان نقش وقف را در طرح‌های توسعه شهری تقویت کرده و از مزایای آن برای بهبود کیفیت زندگی در شهرها بهره‌مند شد. در ادامه به برخی از این اقدامات اشاره می‌شود:

۱. آموزش و آگاهی‌بخشی: برگزاری کارگاه‌ها و سمینارها و برگزاری جشنواره‌ها و رویدادهای فرهنگی مرتبط با وقف برای آگاه‌سازی جامعه و نهادهای مختلف از اهمیت و مزایای وقف در توسعه شهری. این آموزش‌ها می‌توانند شامل اطلاعاتی درباره نحوه وقف، امکانات موجود و روش‌های استفاده از اموال وقف برای توسعه شهری باشند.

۲. توسعه مدل‌های مشارکتی: ایجاد مدل‌های مشارکتی بین نهادهای دولتی، شهرداری‌ها و نهادهای خیریه و وقف. این همکاری می‌تواند به تدوین طرح‌های مشترک و بهره‌برداری بهینه از منابع وقف کمک کند.

۳. تسهیل قوانین و مقررات: اصلاح و تسهیل قوانین مربوط به وقف و نحوه استفاده از اموال وقف در طرح‌های شهری. این می‌تواند شامل کاهش بروکراسی و تسهیل در صدور مجوزها برای پروژه‌های مرتبط با وقف باشد.

۴. تشویق نهادهای وقف به سرمایه‌گذاری در پروژه‌های شهری: ارائه مشوق‌های مالی و اداری به نهادهای وقف برای سرمایه‌گذاری در پروژه‌های توسعه شهری. این می‌تواند شامل تخفیف‌های مالیاتی یا کمک‌های مالی از سوی دولت باشد.

۵. توسعه طرح‌های جامع: طراحی و تدوین طرح‌های جامع توسعه شهری که در آن‌ها به‌وضوح به نقش وقف اشاره شده و راهکارهایی برای استفاده از منابع وقف در توسعه شهرها ارائه گردد.

۶. ایجاد فضاهای عمومی: استفاده از اموال وقف برای ایجاد و توسعه فضاهای عمومی مانند پارک‌ها، مراکز فرهنگی و آموزشی که به بهبود کیفیت زندگی در شهر کمک کند.

۷. تشکیل شوراهای مشورتی: ایجاد شوراهای مشورتی متشکل از نمایندگان نهادهای وقف، اداره راه و شهرسازی، شهرداری‌ها و شورای اسلامی شهر برای بررسی و پیشنهاد پروژه‌های مشترک و همسوسازی اهداف توسعه شهری با اصول وقف.

۸. تحقیق و پژوهش: انجام پژوهش‌های علمی برای بررسی تأثیرات وقف بر توسعه شهری و ارائه مدل‌های موفق در این زمینه. این تحقیقات می‌تواند به شناسایی بهترین شیوه‌ها و استراتژی‌ها کمک کند.

۹. ایجاد بانک اطلاعاتی وقف: راه‌اندازی یک بانک اطلاعاتی جامع از اموال وقف و نهادهای مرتبط با آن که شامل اطلاعاتی درباره موقعیت جغرافیایی، نوع و کاربری اموال وقف باشد. این اطلاعات می‌تواند به برنامه‌ریزان شهری در شناسایی فرصت‌های موجود کمک کند.

۱۰. برگزاری مسابقات و فراخوان‌ها: برگزاری مسابقات و فراخوان‌هایی برای طراحی طرح‌های توسعه شهری که در آن‌ها از منابع وقف استفاده شده باشد. این می‌تواند به جذب ایده‌های خلاقانه کمک کند.

۱۱. تقویت همکاری‌های بین‌المللی: ایجاد همکاری با نهادهای بین‌المللی و سازمان‌های غیردولتی برای تبادل تجربیات و بهترین شیوه‌ها در زمینه وقف و توسعه شهری. این می‌تواند به بهبود روش‌ها و ابزارهای موجود کمک کند.

۱۲. تشویق به فرهنگ‌سازی وقف: ترویج فرهنگ وقف در میان جوانان و جامعه به‌طور کلی از طریق رسانه‌ها، فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی. این می‌تواند به ایجاد یک نسل جدید از واقفان و حامیان وقف کمک کند.

۱۳. نظارت و ارزیابی پروژه‌ها: ایجاد سیستم‌های نظارت و ارزیابی برای پروژه‌های توسعه‌ای که از منابع وقف استفاده می‌کنند. این می‌تواند به اطمینان از استفاده بهینه و مؤثر از این منابع کمک کند.

۱۴. توسعه الگوهای مالی جدید: طراحی الگوهای مالی جدید که به نهادهای وقف اجازه می‌دهد از طریق تأمین مالی جمعی یا سرمایه‌گذاری مشترک در پروژه‌های توسعه شهری مشارکت کنند.

۱۵. توسعه برنامه‌های توانمندسازی: طراحی و اجرای برنامه‌های توانمندسازی برای مدیران و کارکنان نهادهای وقف در زمینه‌های مدیریتی، مالی، حقوقی و اجتماعی. این برنامه‌ها می‌توانند به افزایش کارایی و اثرگذاری نهادهای وقف کمک کنند.

۱۶. ایجاد فضاهای چندمنظوره: بهره‌برداری از منابع وقف برای ایجاد فضاهای چندمنظوره که می‌تواند شامل مراکز فرهنگی، ورزشی و اجتماعی باشد. این فضاها می‌توانند به فعالیت‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی کمک کنند.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

۱۷. استفاده از فناوری‌های نوین: بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند GIS (سامانه اطلاعات جغرافیایی) برای شناسایی و مدیریت اموال وقف و برنامه‌ریزی برای استفاده بهینه از آن‌ها.
۱۸. توسعه طرح‌های گردشگری: استفاده از اموال وقف برای توسعه پروژه‌های گردشگری که می‌تواند به جذب گردشگر و افزایش درآمد منطقه کمک کند. این می‌تواند شامل بازسازی بناهای تاریخی و فرهنگی وقف باشد.
۱۹. تشویق به مشارکت مردمی: ایجاد برنامه‌هایی برای تشویق شهروندان به مشارکت در پروژه‌های وقف، مانند برنامه‌های داوطلبانه یا تأمین مالی جمعی. این اقدام می‌تواند حس مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در جامعه تقویت کند.
۲۰. ایجاد واحدهای ویژه وقف در شهرداری‌ها: تأسیس واحدهای ویژه در شهرداری‌ها برای مدیریت و برنامه‌ریزی پروژه‌های مرتبط با وقف. این واحدها می‌توانند هماهنگی بین نهادهای مختلف را تسهیل کنند.
۲۱. بررسی تجارب موفق: مطالعه و تحلیل تجارب موفق داخلی و خارجی در زمینه استفاده از وقف در توسعه شهری و استخراج درس‌های آموخته شده از آن‌ها برای به‌کارگیری در پروژه‌های محلی.
۲۲. توسعه طرح‌های پژوهشی: حمایت از پژوهشگران و محققان برای انجام مطالعات علمی در زمینه وقف و تأثیرات آن بر توسعه شهری. این پژوهش‌ها می‌توانند به سیاست‌گذاران در تصمیم‌گیری‌های بهتر کمک کنند.
۲۳. توسعه طرح‌های اجتماعی و اقتصادی: طراحی و اجرای طرح‌های اجتماعی و اقتصادی که به نفع جامعه محلی باشد، مانند ایجاد مشاغل محلی، کارآفرینی و برنامه‌های آموزشی. این طرح‌ها می‌توانند از منابع وقف بهره‌برداری کنند و تأثیر مثبتی بر توسعه شهری داشته باشند.
۲۴. ایجاد مراکز مشاوره وقف: تأسیس مراکز مشاوره برای افرادی که تمایل به وقف دارند، به‌ویژه برای جوانان و کارآفرینان. این مراکز می‌توانند اطلاعات و راهنمایی‌های لازم را برای وقف مؤثر ارائه دهند.
۲۵. تشکیل کمیته‌های محلی وقف: ایجاد کمیته‌های محلی از اعضای جامعه برای بررسی نیازهای محلی و پیشنهاد پروژه‌های مرتبط با وقف. این کمیته‌ها می‌توانند به تسهیل ارتباطات و همکاری بین نهادهای مختلف کمک کنند.
۲۶. توسعه منابع دیجیتال: ایجاد پلتفرم‌های دیجیتال برای تبلیغ و جذب حمایت از پروژه‌های وقف. این پلتفرم‌ها می‌توانند به‌عنوان واسطه‌ای بین واقفان، خیرین و نهادهای توسعه شهری عمل کنند.
۲۷. ایجاد برنامه‌های پژوهشی مشترک با دانشگاه‌ها: همکاری با دانشگاه‌ها برای راه‌اندازی برنامه‌های پژوهشی مشترک در زمینه وقف و توسعه شهری. این همکاری می‌تواند به تولید دانش و بهبود سیاست‌ها کمک کند.
۲۸. استفاده از رسانه‌ها: بهره‌برداری از رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی برای ترویج فرهنگ وقف و معرفی پروژه‌های موفق. این می‌تواند به افزایش آگاهی عمومی و جذب سرمایه‌گذاران کمک کند.
۲۹. توسعه طرح‌های محیط‌زیستی: استفاده از منابع وقف برای پروژه‌های محیط‌زیستی مانند درخت‌کاری، حفاظت از محیط‌زیست و پروژه‌های انرژی‌های تجدیدپذیر که به توسعه پایدار شهری کمک می‌کند.
۳۰. تشویق به وقف‌های خلاقانه: ایجاد بستری برای تشویق وقف‌های خلاقانه و نوآورانه، مانند وقف‌های اجتماعی، وقف‌های فناورانه و وقف‌های مرتبط با هنر و فرهنگ.
۳۱. ایجاد بانک ایده‌های وقف: راه‌اندازی یک بانک ایده‌های وقف که در آن افراد و گروه‌ها بتوانند ایده‌های خود را برای پروژه‌های وقف به اشتراک بگذارند و از آن‌ها حمایت کنند.
۳۲. تدوین دستورالعمل‌های اجرایی: ایجاد دستورالعمل‌های اجرایی برای نهادهای مرتبط با وقف و توسعه شهری به‌منظور تسهیل همکاری و استفاده بهینه از منابع وقف در پروژه‌های مختلف.
۳۳. توسعه طرح‌های ویژه برای جوانان: طراحی طرح‌های خاصی که جوانان را به وقف و مشارکت در پروژه‌های اجتماعی و شهری ترغیب کند. این می‌تواند شامل برنامه‌های کارآفرینی، مسابقات ایده‌پردازی و پروژه‌های داوطلبانه باشد.
۳۴. توسعه گردشگری مذهبی: استفاده از اموال وقف برای توسعه گردشگری مذهبی و فرهنگی که می‌تواند به جذب گردشگران و افزایش درآمد محلی کمک کند.
۳۵. تشکیل گروه‌های تحقیقاتی: تشکیل گروه‌های تحقیقاتی برای بررسی تأثیرات وقف بر توسعه شهری و شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود. این گروه‌ها می‌توانند به‌ویژه بر

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

روی مسائل محلی تمرکز کنند.
۳۶. ایجاد سیستم‌های پایش و ارزیابی: طراحی سیستم‌های پایش و ارزیابی برای پروژه‌های مرتبط با وقف به‌منظور اطمینان از استفاده بهینه و مؤثر از منابع و بهبود مستمر.

سپاسگزاری
این مقاله، مستخرج از رساله دکتری شهرسازی نویسنده اول مقاله با عنوان" واکاوی چالش های طرح های توسعه شهری در مواجهه با اراضی وقفی از منظر نهادهای رسمی (نمونه مطالعاتی: موقوفات آستان قدس رضوی در حوزه جنوب شرقی شهرمشهد)" با راهنمایی اساتید محترم آقای دکتر محمد مسعود و آقای دکتر همایون نورائی در دانشگاه هنر اصفهان می‌باشد.

مشارکت نویسندگان
برای مقالات پژوهشی که دارای چندین نویسنده هستند، ارائه یک پاراگراف کوتاه که مشارکت‌های فردی هر نویسنده را مشخص می‌کند، الزامی است. باید از عبارات زیر استفاده شود: «ایده‌پردازی: م. . و م. .؛ روش‌شناسی: ه.ن.؛ نرم‌افزار: م.و.؛ اعتبارسنجی: م.و.، م.م. و ه. .؛ تحلیل رسمی: م.و.؛ تحقیق و بررسی: م.و.؛ منابع: م.و.؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها: ه.ن.؛ نگارش پیش‌نویس اولیه: م.و.؛ بازبینی و ویرایش متن: م.و.؛ تصویرسازی داده‌ها: م.و.؛ نظارت: ه.ن.؛ مدیریت پروژه: ه.ن.؛ تأمین مالی: م.و.». «تمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.»

تأمین مالی
این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع، حمایت مالی
نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کنند.

دسترسی به داده‌ها و مواد
داده‌های خام پشتیبانی کننده نتایج این مقاله در صورت درخواست، توسط نویسندگان در دسترس قرار خواهد گرفت.

منابع
References

Abdolmaleki, H. (2008). Endowment and Islamic civilization: A collection of articles from the International Conference on Endowment and Islamic Civilization. Tehran: Osveh. [in Persian]

Ahlraz, E. (1995). Religious endowments and the city of the Islamic East (Translation: M. H. Zia Tavan & M. Momeni). Endowment: An Eternal Heritage, 3(2), 50-54. [in Persian]

Ahmad ibn Salman, Abu Sa'id. (1979). An Introduction to the Culture of Endowments, Publications of the Endowment Organization, Tehran. [in Persian]

Akbar, J. (1998). Crisis in the built environment; The Case of the Muslim City, Singapore: Concept Media.

Akbari, A., Behrovan, H., Noghani Dokht Bahmani, M., & Asgarpour Masuleh, A. R. (2021). A sociological analysis of the impact of endowment institutions on development in Mashhad (Comparative-historical study of the Timurid, Safavid, and Pahlavi periods). Journal of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, 19, 1-32. [in Persian]

Amid, H. (2010). Omid Culture. Edited by F. Ghorbanzadeh. Tehran: Ashgahi Publisher. [in Persian]

Aminpour, A., Jabal Ameli, A., & Khitabakhsh, F. (2016). A historical review of the ownership of the Naqsh-e Jahan Square complex in Isfahan (from the Safavid era to the Islamic Revolution based on endowment documents). Journal of Fine Arts, 4, 87-98. [in Persian]

Asgari, M., & Baghdadi, A. (2015). Pathology of the framework of endowment studies in Islamic cities. Iranian-Islamic Urban Studies Quarterly, 20, 48-37. [in Persian]

Barghchi, M., Nadri, Q., & Shad, M. (2019). The impact of endowments on urban development: A case study of Kashmar. Shabak Scientific Journal, 5(64), 1-18. [in Persian]

Beauregard, R. A. (2005). Introduction: Institutional Transforma-tions, Planning Theory, 4(3), pp.203-207.

Beigi, Rouhollah. (2012). The Role of Endowments in the Development of Islamic Civilization, Tehran, Asouyeh Publishing, second edition. [in Persian]

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

Faraji Rad, K., & Kazemian, G. R. (2012). Local and regional development from the perspective of institutional approach. Tehran: Jihad University. [in Persian]

Faraji Rad, K., Kazemian, G. R., & Roknoddin Iftikhari, A. (2013). Pathology of regional development policies in Iran from the perspective of institutional approach. Management Development Process, 2(84), 27-58. [in Persian]

Faundez, Julio. (2016). Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development, Hague J Rule Law , (8):373–419.

Foster,j. (1981). The Papers of J. Fagg Foster. Journal of Economic Issues 15, no. 4.

FUKUYAMA F. (2000) Social Capital and the Civil Society. IMF Working Paper Number 74. International Monetary Fund (IMF), Washington, DC.

Ghuli Pour, A. (2013). Institutions and organizations: The institutional ecology of organizations (2nd ed.). Tehran: Samt Publishing. [in Persian]

Hamiri, A. B. J. (1994). Qurb al-asnad. Qom: Ahl al-Bayt Institute.

Healey, P. (1999). Institutionalist analysis, communicative plan- ning and shaping places, Journal of Planning Education and Re-search, 19(2),111–122.

Hejati, H., Pour Mohammadi, H. R., & Ghorbani, R. (2018). A critique of the comprehensive urban planning process in Rasht with a comparative approach (The three comprehensive plans of the city). Urban Studies, 2(1), 1-22. [in Persian]

Hodgson, G. M. (2006), What Are Institutions? Journal of Economic Issues, Vol. 4 , No.1. 1-25.

Huntington, S. P. (1996). Political order in changing societies (Translation: M. Salathi). Tehran: Scientific Publishing. [in Persian]

Ibn Idris, M. B. A. (2011). Kitab al-Sara'ir: The comprehensive book of fatwas (Vol. 3, 6th ed.). Qom: Jam'iyat al-Mudarrisin al-Qom. [in Persian]

Ibn Sa'd, Muhammad ibn Munir. (1990). Al-Tabaqat al-Kubra, edited by Muhammad Abdul Qadir Ata, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyah.

Bidarm, Rouhollah. (2018). The Endowment Response Book, Behnashr, Mashhad. [in Persian]

Bozorgi, M. (2000). Ways to promote the culture of endowment and create new endowments in society. Endowment: An Eternal Heritage, 8(2), 106-117. [in Persian]

Brand, Helen, Robert. (1998). Islamic Architecture, translated by Iraj Etesam, Tehran: Pardash and Urban Planning Publishing Company. [in Persian]

Casson, M. C., Della Giusta, M., & Kambhampati, U. S. (2010). Formal and Informal Institutions and Development. World Development, 38(2), 137–141. doi:10.1016/j.worlddev.2009.10.008.

Chavans, B. (2011). Institutional economics (Translation: M. Motavasseli, A. Niknasabati, & Z. Farhazi Zadeh Miyandehi). Tehran: University of Tehran. [in Persian]

Civil Code. (2007). Civil Code with the latest amendments and additions along with the Civil Liability Law (Compiled by J. Mansour). Tehran: Doran Publishing. [in Persian]

Commons, John R. (1931). Institutional Economics, The American Economic Review, Vol. 21, No.4, 648-657.

Daryayi, T. (2004). Sasanian Empire (Translation: M. Saghebfar). Tehran: Qoqnus Publishing. [in Persian]

Dehkhoda, A. A. (1998). Dehkhoda Dictionary. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]

Dobler, Constanze. (2011). The Impact of Formal and Informal Institutions on Economic Growth A Case Study on the MENA Region, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main.

Ejlali, P., Rafieian, M., & Asgari, A. (2022). The theory of planning: Traditional and modern perspectives (9th ed.). Tehran: Agah Publishing. [in Persian]

Elyas Zadeh Moghadam, N. (2012). Evaluation of the trend of preparing and implementing structural-strategic plans: A case study of region 9 of Tehran Municipality. Urban Management Quarterly, 29, 49-60. [in Persian]

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

Kušar, S. (2011). The Institutional Approach in Economic Geography: an Applicative View. Hrvatski geografski glasnik, Vol. 73(1), 39–49.

Li, Y., & Zahra, S. A. (2012). Formal institutions, culture, and venture capital activity: A cross-country analysis. Journal of Business Venturing, 27(1), 95–111.

Lotfata, A. (2000). A new look at endowment in the context of recent developments. Endowment: An Eternal Heritage, 30, 122-130. [in Persian]

Lotfata, Asadollah. (2000). A Fresh Look at Endowments in the Context of New Developments, Endowments: An Eternal Heritage, Issue 30, 122-130. [in Persian]

Lowndes, V. (1996). Varieties of new institutionalism: A critical appraisal. Public Administration, 74, 181–197.

Mahalouji, J., Masoudnia, H., & Shahramnia, M. (2021). Historical institutionalism as a framework for analyzing the relations between the government and parliament in the Islamic Republic of Iran. Theoretical Politics Quarterly, 30, 99-125. [in Persian]

Mahdinejad, J., & Moghimi, M. (2017). Investigating the impact of endowment on the formation of schools in Islamic Iran. Quarterly Journal of Naqsh-e Jahan, 1(7), 49-59. [in Persian]

Majlisi, M. B. (1998). Bihar al-Anwar (Vol. 75). Tehran: Maktabeh al-Islamiyah. [in Persian]

Malekpour Asal, B., & Tighsazadeh, M. N. (2020). A comparative study of the institutional requirements of strategic planning patterns with "structural strategic planning" in Tehran. Architecture and Urban Planning of Arman City, 13(32), 315-330. [in Persian]

Mehr Afzoon, M. (2013). Explaining the role of endowment services in the development of Isfahan city. Quarterly Journal of Geography and Urban Planning of Zagros Horizons, 5(15), 99-129. [in Persian]

Moein, M. (1985). Farsi Dictionary (7th ed.). Tehran: Amir Kabir Publishing. [in Persian]

Mohammadi, Jamal, Moayedfar, Saideh, and Safarabad, Azam. (2012). Islamic City, a City Beyond Domes and Minarets, Scientific-Research Journal of Iranian-Islamic City Studies, 3(9), 25–36. [in Persian]

Ibn Tawus, Ali ibn Musa. (1995). Al-Tarif, translated by Davood Elhami, Qom: Navid Islam, second edition. [in Persian]

Jutting, J. (2003). Institutions and Development, OECD Development Centre Working Papers from OECD Publishing, No 210.

Kalantari Khalil Abad, H., Salehi, S. A., & Rostami, G. (2010). The historical role of endowment in the formation of Islamic cities (Case study: Isfahan city). Quarterly Journal of Iranian-Islamic Studies, 1, 33-43. [in Persian]

Katouzian, N. (2016). Civil law: Specific contracts (7th ed.). Tehran: Ganj Danesh Publishing. [in Persian]

Kaufman, B. E. (2003)," The organization of economic activity: insights from the institutional theory of John. R. Commons", Journal of Economic Behavior & Organization, 52: 71-96

Kaufmann, W., Hooghiemstra, R., & Feeney, M. K. (2018). Formal institutions, informal institutions, and red tape: A comparative study. Public Administration, 96(2), 386–403. doi:10.1111/padm.12397.

Kazemi Andarian, M. H., & Nejad Abrahimi, A. (2021). Explaining the socio-economic impacts of endowment on the spatial organization of the city (Case study: Mashhad city in the Safavid era). Bagh Nazar, 18(102), 83-100. [in Persian]

Khomeini, R. (2013). Tahrir al-Wasilah (Vol. 2). Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]

Khoramian, H., & Mahdizadeh, B. (2014). The role of endowment in the physical development of Ilkhanid cities: A case study of Tabriz, Soltaniyeh, and Ojan. Endowment: An Eternal Heritage, 22, 23-50. [in Persian]

Khushab, A., Khakpour, B., & Alai, R. (2022). Pathology of urban development plans from the preparation to execution process with emphasis on the comprehensive and detailed plan of Mashhad city. Journal of Geography and Urban Space Development, 9(3), 195-216. [in Persian]

Kuran, T. (2001), "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", Law & Society Review, 35(4).

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

Papli Yazdi, M. H., & Rajabi Sanajardi, H. (2003). Theories of city and surroundings. Tehran: Samt Publishing. [in Persian]

Payandeh, Abolghasem. (1945). Nahj al-Fasahah, Javidan Publishing Organization. [in Persian]

Pour Ahmad, A., Manoocheri Miyandoab, A., Rafieimehr, H., & Aghasafri, A. (2013). Investigating the role of endowment in the development and spatial organization of cities (Case study: Lalejin city). Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies, 12, 5-14. [in Persian]

Pour Hossein Roshan, H., Pour Jafar, M. R., & Ali Akbari, S. (2021). Explanation of the challenges of urban planning feasibility in Iran. Scientific Journal of Architecture and Urban Planning Safa, 31(93), 112-127. [in Persian]

Rezai, N., Majidi, H., Zeraabadi, Z. S., & Zabihih, H. (2018). Explanation of the effective factors on the feasibility of urban development plans (Case study: Shiraz city). Journal of Urban Research and Planning, 9(34), 47-58. [in Persian]

Rodríguez-Pose, A. (2013). Do Institutions Matter for Regional Development?. Regional Studies, Vol. 47, Issue 7, pp. 1034-1047.

Safaie Pour, M., & Saidi, J. (2015). Examining the effective factors in the inefficiency of urban development plans in Iran. Quarterly Journal of Urban Management Studies, 7(22), 11-30. [in Persian]

Safaie Pour, M., Sayahi, Z., Zargar Shushtari, M. A., & Daryi Pour, N. (2014). Investigating the impact of endowment on the economic development of Ahvaz city (Case study: Region one). Quarterly Journal of Urban Research and Planning, 16, 89-104. [in Persian]

Salari Pour, A., Alizadeh Jorkouei, F., & Taleb Vali, N. (2021). Analysis of the factors affecting the non-feasibility of comprehensive plans in small cities (Case study: Sangar, Khoshkbijar, and Shaft cities). Bagh Nazar, 19, 5-20. [in Persian]

Samadi, A. H., Renani, M., & Dalali Isfahani, R. (2010). The concept and economic effects of property rights: An institutionalism approach. Quarterly Journal of Law, 101, 183-201. [in Persian]

Mohammadi, M. (2000). Analyzing the reciprocal role of endowment and urban planning (Spatial-planning, a new strategy in development and optimal productivity). Endowment: An Eternal Heritage, 30, 78-105. [in Persian]

Mostofi, A., Sarvari, H., Hanaei, T., & Mahdinia, M. H. (2022). Explaining the role of the private sector in the feasibility of urban development plans. Journal of Geography and Urban Space Development, 9(16), 1-16. [in Persian]

Munzir, K., & Rasafi, M. (2006). A review of the status of endowment in the Islamic world. Quarterly Journal of Endowment: An Eternal Heritage, Organization of Endowments and Charitable Affairs, 53, 61-71. [in Persian]

Nik Ghar, A. H. (1990). Foundations of sociology. Tehran: Raizan Publishing. [in Persian]

Noori, Mirza Hussein. (1999). Mustadrak al-Wasa'il (Vol. 9). Qom: Ahl al-Bayt al-Hayat al-Turath Institute. [in Persian]

North, D. C. (1998). Institutions, institutional change, and economic performance (Translation: M. Moeini). Tehran: Organization of Management and Planning.

North, D. C. (2006). Modern institutional economics and development. Political Economy, 1(1), 92-103. [in Persian]

North, D. C. (2008). Institutions, institutional change, and economic performance (Translation: M. Moeini). Tehran: Organization of Management and Planning. [in Persian]

North, D.C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance: Cambridge University press.

North, Douglass c. (1994). Economic Performance Through Time, The American Economic Review, Vol. 31, No. 8.

North, Douglass, D.C. (1991) institution, Journal of Economic Perspectives , Volume 5, Number 1 , Pages 97– 112.

Obaid al-Kubaisi, M. (1985). The rulings of endowment in Islamic law (Translation: A. Sadeqi Goldar). Tehran: General Directorate of Hajj and Endowments Publications, Ahmadie Press. [in Persian]

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

Shafaqi, S. (1997). Endowment in Isfahan (Geographical distribution of endowments and their social, economic, and cultural effects). Endowment: An Eternal Heritage, 19 & 21, 5, 32-47. [in Persian]

Shah Hosseini, P. (2011). A comparative assessment of endowments during the Qajar and Pahlavi periods. Geography and Development, 25, 17-38. [in Persian]

Shakouhi Bidahandi, M. S., & Khaliji, K. (2009). A review of the reasons for the non-implementation of comprehensive plans: A case study of the comprehensive plan of Baneh city. Manzar, 1(4), 31-35. [in Persian]

Sheikh Hurr Ameli. (1994). Wasail al-Shi'a, Al-Bayt Publishing.

The Holy Quran.

Tylor, Edward. (1871). Primitive Culture. Vol 1. New York: J.P. Putnam's Son.

Veblen, Thorstein (1909). the Limitation of Marginal Utility, the Journal of Political Economy, Vol. 17, No.9.

Verma, N (2007). Institutions and Planning, Elsevier, New York.

Wells, Alan. (1970). Social Institutions. London: Heinemann.

Williamson. O. E. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. Journal of Economic Literature, 38(3), 595-613.

قرآن کریم.

ابـن ادریـس، محمـد بـن احمـد. (۱۳۹۰). کتـاب السـرائر: الحـاوی لتحریـر الفتـاوی، جلـد سـوم، چـاپ ششـم انتشـارات الجماعـه المدرسیـن لقـم المشـرفه، موسسـه النشـر الاسلامی.

ابن‌سـعد، محمـد بـن منیـع. (۱۹۹۰م). الطبقـات الکبـری، تحقیـق محمـد عبدالقـادر عطـا، بیـروت، دار الکتـب العلمیـه.

ابن‌طـاووس، عـلی بـن مـوسی. (۱۳۷۴). الطرائـف، ترجمـه داود الهـامی، قـم نویـد اسلام، چـاپ دوم.

اجلالی، پرویـز، رفیعیـان، مجتـبی و عسـگری، عـلی. (۱۴۰۱)، "نظریـه برنامه‌ریـزی دیدگاه‌هـای سـنتی و جدیـد (چـاپ نهـم)، تهـران، نشـرآگه.

احمـد بـن سـلمان، ابوسـعید. (۱۳۵۸). مقدمـه‌ای بـر فرهنـگ وقـف، انتشـارات سـازمان اوقـاف، تهـران.

اکبـری، ابوالفضـل، بهـروان، حسیـن، نوغـانی دخـت بهمـنی، محسـن، اصغرپـور ماسـوله، احمدرضـا. (۱۴۰۰). تحلیـل جامعـه شـناختی تأثیـر نهـاد وقـف بـر توسـعه در شـهر مشـهد (مطالعـهٔ تطبیقی-تاریـخی دوره‌هـای تیمـوری، صفویـه و پهلـوی)، مجلّـهٔ علـوم اجتمـاعی، دانشـکدهٔ ادبیـات و علـوم انسـانی دانشـگاه فـردوسی مشـهد، ۱۹، ۳۲-۱.

الیـاس زاده مقـدم، نصرالدیـن. (۱۳۹۱). ارزیـابی رونـد تهیـه و اجـرای طرحهـای سـاختاری- راهبـردی، نمونـه مـوردی منطقـه ۹ شـهرداری تهـران، دوفصلنامـه مدیریـت شـهری، (۲۹)، ۴۹-۶۰.

امیـن پـور، احمـد، جبـل عاملـی، عبـدالله و خطابخـش، فریبـا. (۱۳۹۵). بـررسی تاریـخی نحـوه مالکیـت مجموعـه میـدان نقش‌جهـان اصفهـان (از صفویـه تـا انـقلاب اسلامی و بـر مبنـای اسـناد وقـفی)، نشـریه هنرهـای زیبـا، (۴)، ۸۷-۹۸.

اهلـرز، اکارت. (۱۳۷۴). موقوفـات دیـنی و شـهر شـرق اسلامی، ترجمـه: محمدحسـن ضیـا توانـا و مصطـفی مومـنی، وقـف میـراث جاویـد، ۳ (۲)، ۵۰-۵۴.

برقـچی، معصومـه، نـادری، قاسـم وشـاد، مهسـا. (۱۳۹۸). بـررسی تاثیـر موقوفـات بـر توسـعه شـهری: نمونـه مـوردی شـهر کاشـمر، نشـریه علـمی تخصـصی شـباک، ۵(۶۴)، ۱-۱۸.

بـزرگی، مهـدی. (۱۳۷۹). راه‌هـای ترویـج فرهنـگ وقـف و ایجـاد موقوفـات جدیـد در جامعـه، وقـف میـراث جاویـدان، ۸(۲)، ۱۰۶-۱۱۷.

بیدارم، روح‌الله. (۱۳۹۷). پاسخ‌نامه وقف، به نشر، مشهد.

بیـگی، روح الله. (۱۳۹۱). نقـش وقـف در توسـعه تمـدن اسلامی، تهـران، انتشـارت اسـوه، چـاپ دوم.

پاپـلی یـزدی، محمـد حسیـن و رجـبی سـناجردی، حسیـن . (۱۳۸۲). نظریه‌هـای شـهر و پیرامـون، تهـران، سـمت.

پاینـده، ابوالقاسـم . (۱۳۲۴). نهج‌الفصاحـه، سـازمان انتشـارات جاویـدان.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

پـور احمـد، احمـد، منوچهـری میانـدوآب، ایـوب، رفیـعی مهـر، حسیـن و آقـا صفـری، عـارف. (۱۳۹۲). بـررسی نقـش وقـف در توسـعه و سـاما نـدهی فضـایی شـهرها (مطالعـۀ مـوردی: شـهر لالجیـن)، فصلنامـه مطالعـات شـهر ایـرانی – اسلامی، (۱۲)، ۵-۱۴.

پورحسیـن روشـن، حمیـد، پورجعفـر، محمدرضـا و عـلی اکبـری، صدیقـه. (۱۴۰۰). تبییـن چالش‌هـای تحقـق پذیـری طرح‌هـای شـهری در ایـران، فصلنامـۀ علـمی معمـاری و شهرسـازی صفـه، ۳۱ (۹۳)، ۱۱۲-۱۲۷.

چاونـس، برنـارد. (۱۳۹۰). اقتصـاد نهـادی. ترجمـه متوسـلی، محمـود.، نیکونسـبتی، عـلی.، فـرضی زاده میانـدهی، زهـرا. تهـران: دانشـگاه تهـران.

حجـتی، حمیـد، پورمحمـدی، حمدرضـا و قربـانی، رسـول. (۱۳۹۷). نقـدی بـر فراینـد برنامه‌ریـزی جامـع شـهر رشـت بـا رویکـردی تطبیـقی (طرحهـای جامـع سـهگانه شـهر)، دانـش شهرسـازی، ۲ (۱)، ۱-۲۲.

حمیـری، عبـدالله بـن جعفـر، (۱۴۱۳ق)، قـرب الاسـناد، قـم: آل البیـت.

خمینـی، روح الله. (۱۳۹۲). تحریـر الوسیلـه (جلـد دوم)، تهـران: مؤسسـه تنظیـم و نشـر آثـار امـام خمینـی (ره).

خوشـاب، عـلی، خاکپـور، براتعـلی و علائی، ریحانـه. (۱۴۰۱). آسیـب شـناسی طرحهـای توسـعه شـهری از فراینـد تهیـه تـا اجـرا بـا تأکیـد بـر طـرح جامـع و تفصیـلی شـهر مشـهد، مجلّـۀ جغرافیـا و توسـعۀ فضـای شـهری، ۹ (۳)، ۱۹۵-۲۱۶.

دریـایی، تـورج. (۱۳۸۳). شاهنشـاهی ساسـانی، برگـردان مرتـضی ثاقـب فـر، تهـران: نشـر ققنـوس.

دهخـدا، عـلی اکبـر. (۱۳۷۷). لغـت نامـه عـلی اکبـر دهخـدا، تهـران: مؤسسـه انتشـارات و چـاپ دانشـگاه تهـران.

رضـایی، ناصـر، ماجـدی، حمیـد، زرآبـادی، زهراسـادات (سـعیده) و ذبیـحی، حسیـن. (۱۳۹۷). تبییـن نقـش عوامـل مؤثـر بـر تحقـق پذیـری طرحهـای توسـعه شـهری (مطالعـه مـوردی: شـهر شیـراز)، نشـریه پژوهـش و برنامهریـزی شـهری، ۹ (۳۴)، ۴۷-۵۸.

سـالاری پـور، عـلی، علیـزاده جورکـوی، فرنگیـس و طالـب ولی الـه، نرگـس. (۱۴۰۰). تحلیـل عوامـل عـدم تحقـق پذیـری طرحهـای جامـع در شـهرهای کوچـک (مطالعـۀ مـوردی: شـهرهای سـنگر، خشـکبیجار و شـفت)، بـاغ نظـر، (۱۹)، ۵-۲۰.

شـاه حسیـنی، پروانـه . (۱۳۹۰). سـنجش تطبیـقی وقـف طی دوره‌هـای قاجاریـه و پهلـوی، جغرافیـا و توسـعه، شـماره ۲۵، ۱۷-۳۸.

شـفقی، سیـروس . (۱۳۷۶). وقـف در اصفهـان (پراکنـدگی جغرافیـایی موقوفـات و آثـار اجتمـاعی، اقتصـادی و فرهنـگی آن)، وقـف میـراث جاویـدان، شـماره ۱۹ و ۲۱، ۵، ۳۲-۴۷.

شـکوهی بیدهنـدی, محمـد صالـح و خلیـجی, کیـوان. (۱۳۸۸). مـروری بـر دلایـل عـدم تحقـق طرحهـای جامـع/ نمونـه مـوردی: طـرح جامـع شـهر بانـه". منظـر, ۱(۴), ۳۱-۳۵.

شیخ حر عاملی. (۱۳۷۳). وسائل الشیعۀ، انتشارات آل البیت.

صفـایی پـور، مسـعود و سـعیدی، جعفـر. (۱۳۹۴). بـررسی عوامل مؤثـر در ناکارآمـدی طرحهـای توسـعه شـهری ایـران، فصـل نامـه مطالعـات مدیریـت شـهری، ۷ (۲۲)، ۱۱-۳۰.

صفـایی پـور، مسـعود، سیـاحی، زهـرا، زرگـر شوشـتری، محمـد امیـن و داریی پـور، نادیـا. (۱۳۹۳). بـررسی تأثیـر وقـف بـر توسـعه اقتصـادی شـهر اهـواز (مطالعـه مـوردی منطقـه یـک) ، فصلنامـه پژوهـش و برنامه‌ریـزی شـهری، (۱۶)، ۸۹-۱۰۴.

صمـدی، عـلی حسیـن، رنـانی، محسـن و دلالی اصفهـانی، رحیـم. (۱۳۸۹). مفهـوم و آثـار اقتصـادی حقـوق مالکیـت: رویکـرد نهادگـرایی)، فصلنامـه حقـوق، مجلـه دانشـکده حقـوق و علـوم یـاسی، شـماره ۱۰۱، ۱۸۳- ۲۰۱.

عبدالملـکی، حجـت الله. (۱۳۸۷). وقـف و تمـدن اسلامی- مجموعـه مقـالات همایـش بین‌المللی وقـف و تمـدن اسلامی تهـران: اسـوه.

عبیـد الکبیـسی، محمـد. (۱۳۶۴). احـکام وقـف در شـریعت اسلام، ترجمـه احمـد صـادقی گلـدار، تهـران: انتشـارات اداره کل حـج و اوقـاف، چـاپ احمـدی.

عسـکری، محسـن و بغـدادی، آرش. ۱۳۹۴. آسیـب شـناسی چهارچـوب مطالعـات کالبـدی وقـف در شـهر اسلامی، فصلنامـه شـهری ایـرانی-اسلامی، ۲۰، ۴۸-۳۷.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

عمید، حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ عمید. سرپرست تألیف و ویرایش: فرهاد قربان‌زاده، تهران: ناشر: اشجَع.

فرجی راد، خدر، کاظمیان، غلامرضا و رکنالدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۳۹۲). آسیبشناسی سیاستهای توسعه منطقهای در ایران از دیدگاه رویکرد نهادی، فرایند مدیریت توسعه، ۲ (۸۴)، ۲۷-۵۸.

فرجی راد، خدر، کاظمیان، غلامرضا. (۱۳۹۱). توسعه محلی و منطقهای از منظر رویکرد نهادی، تهران: جهاد دانشگاهی.

قانون مدنی. (۱۳۸۶). قانون مدنی به همراه آخرین اصلاحیه‌ها و الحاقات همراه با قانون مسئولیت مدنی، تدوین جهانگیر منصور، تهران: نشر دوران.

قلی پور، آرین. (۱۳۹۲). نهادها و سازمان‌ها: اکولوژی نهادی سازمان‌ها. چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۵). حقوق مدنی: عقود معین، چاپ هفتم. تهران: انتشارات گنج دانش.

کاظمی اندریان، محمدحسین و نژادابراهیمی، احد. (۱۴۰۰). تبیین تأثیرات نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف بر سازمان فضایی شهر (نمونه موردی: شهر مشهد در عصر صفوی)، باغ نظر، ۱۸ (۱۰۲)، ۸۳ - ۱۰۰.

کریمیان، حسن و مهدی زاده، بهزاد. (۱۳۹۳). نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی؛ نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان"، وقف میراث جاویدان، ۲۲ ۰۸۶)،۲۳ - ۵۰.

کلانتری خلیل آباد، حسین، صالحی، سید احمد و رستمی، قهرمان. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)، فصنامه مطالعات شهرایرانی - اسلامی، (۱)، ۳۳-۴۳.

لطف عطا، اسدالله. (۱۳۷۹). نگاهی تازه به وقف در عرصه تحولات جدید، وقف میراث جاوید، شماره ۳۰، ۱۲۲-۱۳۰.

لطف عطا، اسدالله. (۱۳۷۹). نگاهی تازه به وقف در عرصه تحولات جدید، وقف میراث جاوید، (۳۰)، ۱۲۲-۱۳۰.

مجلسی، محمد باقر. (۱۳۷۷). "بحارالانوار"، جلد ۷۵، تهران: مکتبه الاسلامیه.

محلوجی، جواد، مسعودنیا، حسین، شهرام نیا، مسعود. (۱۴۰۰). نظریه نهادگرایی تاریخی به مثابه چارچوبی برای تحلیل روابط دولت و مجلس در جمهوری اسلامی ایران، دو فصلنامه سیاست نظری، (۳۰)، ۹۹-۱۲۵.

محمدی، جمال، مویدفر، سعیده و صفرآبادی، اعظم. (۱۳۹۱). شهر اسلامی، شهری ورای گنبد و مناره، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات شهر ایرانی- اسلامی، ۳ (۹)، ۲۵ - ۳۶.

محمدی، محمود. (۱۳۷۹). تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی (برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره وری بهینه)، وقف میراث جاویدان، (۳۰)، ۷۸-۱۰۵.

مستوفی، آذین، سروری، هادی، حنایی، تکتم و مهدی نیا، محمدهادی. (۱۴۰۱). تبیین جایگاه بخش خصوصی در تحقق پذیری طرح‌های توسعه شهری، مجلّهٔ جغرافیا و توسعهٔ فضای شهری، سال نهم، ۱(۱۶)، ۱-۱۶.

معین، محمد. (۱۳۶۴). فرهنگ فارسی، چاپ هفتم، تهران: امیر کبیر.

ملک پور اصل, بهزاد, تیغ ساززاده, محمدنصیر. (۱۳۹۹). مقایسه تطبیقی الزامات نهادی الگوواره برنامه‌ریزی راهبردی با برنامه‌ریزی «راهبردی ساختاری» شهر تهران، معماری و شهرسازی آرمان شهر, ۱۳(۳۲), ۳۱۵-۳۳۰.

منذر، کهف، رصافی، محمد. (۱۳۸۵)، مروری بر وضعیت وقف در جهان اسلام، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سازمان اوقاف و امور خیریه، (۵۳)، ۶۱-۷۱.

مهدی نژاد، جمال الدین، مقیمی، مهین. (۱۳۹۶). بررسی تاثیر وقف بر شکل‌گیری مدارس در ایران دوره اسلامی، فصلنامه نقش‌جهان، ۱ (۷)، ۴۹-۵۹.

مهر افزون، محمد. (۱۳۹۲). تبیین نقش خدمات وقف در توسعه‌ی شهراصفهان، فصل نامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم انداز زاگرس، سال پنجم، (۱۵)، ۹۹-۱۲۹.

نورث، داگلاس . (۱۳۷۷). نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی؛ ترجمه معینی، محمدرضا، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

نورث، داگلاس. (۱۳۸۵). اقتصاد نهادی نوین و توسعه، ، ترجمهٔ فرشاد مؤمنی، اقتصاد سیاسی، ۱(۱)، ۹۲-۱۰۳.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]

نـورث، داگلاس. (۱۳۸۷). نهادهـا، تغییـرات نهـادی و عملکـرد اقتصـادی، ترجمـۀ محمدرضـا معینـی، تهـران: سـازمان مدیریـت و برنامهریـزی.

نـوری، میـرزا حسیـن. (۱۴۱۸ق). مسـتدرک الوسـائل، جلـد نهـم، قـم: مؤسسـه آل البیـت الحیـاء التـراث.

نیـک گهـر، عبدالحسیـن. (۱۳۶۹). مبـانی جامعـه شـناسی. تهـران: رایـزن.

هانتینگتـون، سـاموئل. (۱۳۷۵). سـامان سیـاسی در جوامـع دسـتخوش دگرگـونی، ترجمـه محسـن ثلاثی، تهـران: نشـر علـمی.

هیلـن برانـد، رابـرت. (۱۳۷۷). معمـاری اسلامی، ترجمـه ایـرج اعتصـام، تهـران: انتشـارات شـرکت پـرداش و برنامه‌ریـزی شـهری.

[DOI: 10.61882/ciauj.10.2.626]